

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

10
1

Г. В. Штыхаў

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

ад старажытных часоў
да канца XIII ст.

ВУЧЭБНЫ ДАПАМОЖНІК
ДЛЯ ВУЧНЯЎ 10 КЛАСА

У дзвюх кнігах

К н і г а 1

*Допушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск «Народная асвета» 1994

ББК 63.3 (4Бел)я72

Ш94

УДК 947.6(075.3)

Штыхаў Г. В.

Ш94 Гісторыя Беларусі: ад старажытных часоў да канца XIII ст.: Вучэб. дапам. для вучняў 10-га кл.: У 2 кн. Кн. 1.— Мн.: Нар. асвета, 1994.— 111 с.

ISBN 985-03-0036-1.

Ш $\frac{9470600000-031}{М 303(03)-94}$ 141-94

ББК 63.3(4Бел)я72

ISBN 985-03-0036-1 (кн. 1)
ISBN 985-03-0221-6

© Г. В. Штыхаў, 1994

ПРАДМОВА

Вы ўжо вывучалі, дарагія сябры, гісторыю Беларусі старажытных часоў. Вы даведаліся, калі з'явіліся першыя людзі на Беларускай зямлі, чым яны займаліся, як выраблялі прылады працы, як складалася іх жыццё ва ўмовах першабытнага ладу.

Шмат падзей адбылося на тэрыторыі нашай краіны ў сярэднія вякі. З'явіліся першыя дзяржавы, з якіх найбольш магутная — Полацкае княства.

Адначасова вы вывучалі гісторыю старажытнага свету, даведаліся, як у розных частках Зямлі ўтвараліся, а потым знікалі асобныя цывілізацыі.

Цяпер перад вамі ляжыць новы вучэбны дапаможнік. Пра што раскажа ён вам? Тут упершыню разглядаецца гісторыя нашай краіны ў цеснай сувязі і шырокім параўнанні з гісторыяй народаў Еўропы і ўсяго свету, абагульняюцца даныя аб першабытным грамадстве. Ці ж не цікава атрымаць адказ, чаму народы Усходу апярэдзілі ў сваім развіцці ў старажытнасці ўсё астатняе чалавецтва, у тым ліку насельніцтва тэрыторыі Беларусі?

Затым тэматычна паслядоўна асвятляюцца найбольш важныя пытанні нашага мінулага: перадумовы фарміравання беларускага народа-этнасу, узнікненне беларускай дзяржаўнасці, эканамічнае развіццё беларускіх зямель, іх культурна-гістарычныя сувязі з іншымі краінамі. Вузлавым пытаннем сярэдневяковай гісторыі Беларусі з'яўляецца ўтварэнне беларуска-літоўскай дзяржавы ў сярэдзіне XIII ст.— асновы Вялікага княства Літоўскага.

Параўнальнае вывучэнне падзей, якія адбываліся адначасова ў розных краінах, дапамагае выявіць агульныя і адметныя іх рысы і тым самым больш глыбока і ўсебакова асэнсаваць і зразумець гісторыю Беларусі.

ПЕРШАБЫТНААБШЧЫННЫ ЛАД, ЯГО РАЗЛАЖЭННЕ І ЗАРАДЖЭННЕ ФЕАДАЛЬНЫХ АДНОСІН

Р а з д з е л І. ГАСПАДАРКА І ГРАМАДСКІ ЛАД ПЕРШАБЫТНЫХ ПЛЯМЁН

§ 1. Каменны і бронзавы вякі

Узнікненне чалавечага грамадства — надзвычай доўгі і складаны працэс. Паводле сучасных навуковых даных, якія атрыманы на аснове апошніх сенсацыйных адкрыццяў ва Усходняй Афрыцы, найбольш старажытныя людзі (архантрапы) з'явіліся каля 2,6 млн гадоў назад. Прыблізна мільён гадоў назад людзі праніклі ў Міжземнамор'е.

Для абароны сябе ад сіл прыроды (холаду, голаду, звяроў) чалавек павінен быў увесь час змагацца за здабыванне сродкаў жыцця. У чалавека была адна рашаючая перавага перад усім жывёльным светам — яго розум. З дапамогай зробленых прылад працы ў людзей з'явіліся новыя спосабы здабычы ежы і абароны ад ворагаў.

Прыстасаванне да прыродна-геаграфічнага асяроддзя, змены яго на карысць чалавека, праблемы экалогіі — узаемаадносін з прыродай, наваколлем — заўсёды спадарожнічалі гісторыі людзей. Разам з тым у людзей складваліся новыя формы ўзаемаадносін паміж сабой. Чалавечае грамадства прагрэсіўна развівалася паводле адпаведных перыядаў.

Перыядызацыя. Першым перыядам існавання людзей з'яўляецца першабытнае (старажытнае) грамадства¹. Яно прайшло некалькі этапаў станаўлення і развіцця: *першабытны чалавечы статак, або праабшчына, ранняя родавая абшчына, позняя родавая абшчына, разлажэнне першабытнага грамадства і пачатак утварэння класаў*.

За час існавання абшчыны чалавецтва перайшло

¹ У заходнееўрапейскай навуцы для перыядаў, якія папярэднічалі часу з'яўлення пісьменнасці, звычайна выкарыстоўваюцца тэрміны «дагісторыя», «протагісторыя».

ад мацярынска-родавых адносін да патрыярхату, калі роля мужчыны ў гаспадарчым і грамадскім жыцці рэзка ўзрастала.

Гэта агульнагістарычная перыядызацыя, распаўсюджаная ў краінах Усходняй Еўропы, у асноўным адпавядае другой (археалагічнай) перыядызацыі, прызнанай паўсюдна. У залежнасці ад таго, які матэрыял выкарыстоўвалі людзі для вырабу прылад працы, старажытная гісторыя Беларусі падзяляецца на *каменны, бронзавы і жалезны вякі*.

Каменны век адпавядае праабшчыне і ранняй родавай абшчыне. Бронзавы век — час познарадавай, патрыярхальнай абшчыны. У жалезным веку родаплемянны лад, дасягнуўшы сталасці, пачаў разлагацца. Першабытнае грамадства змянілася сярэднявечным, калі ўзніклі дзяржаўнасць, гарады, пісьменнасць.

Самая старажытная эпоха археалагічнай перыядызацыі — каменны век. Тады прылады працы і зброя вырабляліся з каменя, часткова з косці і дрэва. Каменны век — самая працяглая эпоха ў гісторыі чалавецтва — пачалася са з'яўленнем чалавека і закончылася, калі чалавек стаў карыстацца металічнымі прыладамі, 6—4 тыс. гадоў назад.

У сваю чаргу каменны век падзяляецца на эпохі. Першая з іх — старажытны каменны век, або *палеаліт*. Палеаліт падзяляецца на ніжні, або ранні, і верхні, або позні. За палеалітам быў *мезаліт* — сярэдні каменны век. Апошняя эпоха каменнага веку завецца новым каменным векам, або *неалітам*. У Еўропе ён працягваўся з VI да канца III тысячагоддзя да н. э. На тэрыторыі Беларусі неаліт пачаўся амаль на два тысячагоддзі пазней (з канца V тысячагоддзя).

Бронзавы век ахоплівае II тысячагоддзе да н. э. У сярэдзіне I тысячагоддзя да н. э., гэта значыць прыкладна дзве з паловай тысячы гадоў назад, насельніцтва, якое пражывала на тэрыторыі Беларусі, ужо ведала жалеза. Жалезным векам, калі адбывалася разлажэнне познарадавай абшчыны, заканчваецца гісторыя старажытнага грамадства.

Наступная эпоха ў гісторыі насельніцтва Беларусі, як і ў Заходняй Еўропе, называецца раннім сярэднявеччам, якое пачынаецца з V — VI стст. н. э.

Ледавік і ўплыў клімату на жыццё першабытных людзей. Першае пранікненне чалавека на тэрыторыю Беларусі адбылося ў прамежак часу 100—40—35 тыс. гадоў назад. Старажытны каменны век супаў з ледавіковым перыядам, калі паўночныя часткі мацерыкоў Паўночнага паўшар'я Зямлі пакрыліся магутнымі тоўшчамі лёду. Ледавік таўшчынёй да 2 км, які рухаўся са Скандынавіі, перыядычна то змяншаўся і адступаў да поўначы, то зноў прасоўваўся на поўдзень, змяняючы рэльеф мясцовасці. Не стала цеплалюбных раслін, многія жывёлы вымерлі ці адышлі на поўдзень. Перыяды пацяплення змяняліся зноў зледзяненнямі. Каля краю ледавіка ўзнікла тундра, на поўдзень распасцёрліся халодныя стэпы.

Моцны ўплыў на развіццё чалавецтва ў старажытнасці аказваў клімат. Гэта праяўлялася не толькі само па сабе (цёпла, холадна, вільготна ці суха), але і ўскосна праз уплыў расліннасці і жывёльнага свету — галоўных аб'ектаў збіральніцтва і палявання. Клімат рабіў больш спрыяльнымі, неспрыяльнымі ці зусім невыноснымі ўмовы існавання людзей. Ён вызначаў кірункі рассялення людзей. Асабліва вялікай была роля клімату ў гэтым, пакуль людзі не авалодалі агнём і не навучыліся будаваць жыллё, вырабляць адзенне, удасканаліваць матэрыяльную культуру.

Жыллё і адзенне рабілі людзей намнога менш залежнымі ад неспрыяльных умоў прыроды, дзякуючы чаму верхнепалеалітычныя людзі праніклі нават у арктычныя раёны.

Аднак асноўнымі раёнамі засялення заставаліся больш паўднёвыя тэрыторыі, клімат і ландшафт (зямная паверхня) якіх былі больш спрыяльнымі, а расліннасць і жывёльны свет больш багатыя.

Звычайна стаянкі першабытных людзей знаходзіліся каля далін рэк, што сведчыць аб свядомым выбары месца для пасялення. Тут недалёка знаходзілася вада. Далінныя ландшафты былі асабліва багатыя зверам, а рэкі — рыбай.

Міграцыі і перасяленні. Наяўнасць доўгачасовых і кароткачасовых жытлаў і стаянак сведчыць аб тым, што людзі, пачынаючы з сярэдняга палеаліту, калі яны ўпершыню праніклі на тэрыторыю Беларусі, вялі як аселы, так і качавы спосаб жыц-

ця. Прычынай перавандроўвання была патрэбнасць у харчах, паляўнічай здабычы. У сувязі з гэтым перавандроўванні маглі абумоўлівацца міграцыямі — сезоннымі і шматгадовымі — статкавых жывёл. Але былі і іншыя прычыны перавандроўванняў.

Вельмі цікава, што на некаторых палеалітычных стаянках басейнаў Дняпра, Дона, шэрага стаянак у Цэнтральнай і Заходняй Еўропе (Польшча, Чэхія, Францыя, Італія) пры археалагічных раскопках вучоныя знаходзяць ракавіны марскіх малюскаў, якія прынесены сюды за сотні кіламетраў. Марскія ракавіны, што знойдзены на стаянках Усходне-Еўрапейскай раўніны, маглі быць прынесены толькі з Прычарнамор'я ці Прыазоўя. Аб далёкіх вандроўках людзей верхняга палеаліту сведчаць знаходкі на стаянках кварцыту, горнага крышталю, бурштыну, іншых горных парод і арганічных рэштак, радовішчы якіх аддалены ад стаянак на сотні кіламетраў.

Пры значных пахаладаннях, якія выклікалі змяненні ландшафтаў і збядненне расліннага і жывёльнага свету, людзі перакачоўвалі ў раёны з больш спрыяльным кліматам.

Людзі верхняга палеаліту здзяйснялі неаднаразовыя міграцыі і значныя перасяленні, у тым ліку такія, якія былі выкліканы неспрыяльнымі змяненнямі прыроднага асяроддзя. Сам факт, што верхнепалеалітычныя стаянкі вядомы на вялікай тэрыторыі Еўропы, сведчыць аб несумненых і значных перасяленнях і аб асваенні людзьмі разнастайных па прыродзе раёнаў. Людзі пачалі засяляць нават Паўночную Амерыку, пераадолеўшы зону Берынгава праліва.

Палеалітычны чалавек жыў у самых розных кліматычных і ландшафтных умовах. Удасканальваючы матэрыяльную культуру, ён усё лепш прыста-соўваўся да навакольнага асяроддзя. Разам з тым ён ствараў сваё сацыяльнае асяроддзе (абшчына, сям'я і г. д.), што было галоўным у цяжкім працэсе прыстасавання да ўмоў жыцця. Удасканаленне матэрыяльнай культуры і грамадскіх узаемаадносін дазваляла чалавеку ахоўваць сябе ад неспрыяльных прыродных умоў. У выніку гэтага ўзнікала перадумовы для далейшага развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Чалавек пастаянна паляпшаў каменныя прыла-

ды працы, і гэта садзейнічала яго выжыванню. Палеалітычныя людзі карысталіся зробленымі з каменя прыладамі працы, займаліся паляваннем і збіральніцтвам.

Старажытнаму (дагістарычнаму) чалавеку жылося вельмі цяжка. Найноўшымі даследаваннямі ўстаноўлена, што ён еў пераважна раслінную ежу. Відаць, паляванне рэдка было ўдалым. Большую частку дня старажытныя людзі праводзілі ў пошуках ежы. Яны харчаваліся ягадамі, каранямі, грыбамі, ядомымі пладамі дрэў і інш. Чалавек рэдка, магчыма некалькі разоў у тыдзень, каштаваў мяса. Марудна, на працягу тысячагоддзяў, чалавек ішоў ад голаду да больш сістэматычнага выкарыстання ежы жывёльнага паходжання.

Помнікі каменнага веку на Беларусі. Найбольш старажытныя прылады працы сярэдняга палеаліту (100—35 тыс. гадоў назад) знойдзены каля в. Свяцілавічы, Падлужжа на Гомельшчыне, Абідавічы на Магілёўшчыне. Збіральніцтва «дароў прыроды» і паляванне на буйных жывёл былі галоўнымі крыніцамі існавання людзей усіх эпох палеаліту.

На Гомельшчыне вучоныя даследавалі рэшткі дзвюх познাপалеалітычных стаянак, якія існавалі 26—24 тыс. гадоў таму назад. Каля в. Бердыж Чачэрскага раёна на беразе Сажа выяўлены рэшткі трох паглыбленых у зямлю жытлаў авальнай формы з вогнішчамі пасярэдзіне.

Другая палеалітычная стаянка выяўлена каля в. Юравічы ў Калінкавіцкім раёне, дзе пры раскопках знойдзены косці маманта і прылады працы з крэменю.

Для таго часу быў характэрны вельмі суровы клімат, амаль бязлесныя ландшафты і шырокае распаўсюджанне шматгадовай мерзлаты. У прамежак часу 22—16 тыс. гадоў на тэрыторыі Беларусі наогул не вядомы стаянкі першабытных людзей. Вельмі верагодна, што людзі ў перыяд максімальнага пахаладання мігрыравалі на поўдзень.

Апошні ледавік адступіў з поўначы Беларусі 15 тыс. гадоў назад. Рэльеф мясцовасці, сетка рэк, таксама як раслінны і жывёльны свет, паступова сталі падобнымі на сучасныя. Пачалася эпоха мезаліту, якая датуецца на тэрыторыі Беларусі ад IX да канца V тысячагоддзя да н. э. З поўдня па басейнах

рэк адбывалася засяленне Беларусі людзьмі. Спачатку чалавек з'явіўся толькі на некаторых участках далін буйных рэк. Потым ён рассяліўся на гэтых далінах, затым стаў цікавіцца навакольнымі рэкамі, азёрамі і, нарэшце, міжрэччамі. Першае сталае (аўтахтоннае) насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ўтварылася 7—8 тысячагоддзяў назад у эпоху мезаліту.

У плямён паўсюдна распаўсюдзіліся лук і стрэлы з крамянёвымі наканечнікамі. Цяпер чалавек сістэматычна мог паляваць на дробных жывёл, птушак. Яго памочнікам стаў сабака — першая прыручаная жывёла. Але роля збіральніцтва не паменшылася. У гаспадарцы значнае месца заняло рыбаўства.

Паступова кожная рэчка і возера набылі свае назвы. Вось чаму па старажытных назвах вадаёмаў — гідронімах — вызначаюцца народы-этнасы, якія тут некалі жылі.

Культура грамадства ў ледавіковы перыяд была амаль аднародная на ўсёй прасторы рассялення чалавека. Пасля таго як ледавік растаў, чалавецтва рассялілася значна шырэй. Розныя плямёны апынуліся ў розных жыццёвых умовах. Жыццё паўднёвых і паўночных плямён пайшло рознымі шляхамі. Культура развівалася не аднолькавымі тэмпамі. Каменны век у паўднёвых раёнах Усходняй Еўропы скончыўся ў V тысячагоддзі да н. э. У многіх раёнах лясной паласы ён надоўга затрымаўся. Гэта ў пэўнай меры адносіцца таксама да Беларусі і суседняй Прыбалтыкі.

На тэрыторыі Беларусі неаліт пачаўся ў канцы V—IV тысячагоддзі да н. э. Да гэтага часу клімат стаў больш цёплы, усюды раслі ліставыя лясы. Невялікія паселішчы з наземнымі або паўзямлянкавымі жыллямі размяшчаліся найчасцей пры вусцях рэк, на іх берагах і пясчаных дзюнах. Асноўнымі заняткамі насельніцтва было рыбаўства, паляванне і збіральніцтва. Пад канец эпохі з'явіліся вытворчыя формы гаспадаркі — прымітыўнае земляробства і жывёлагадоўля.

Удасканальваліся спосабы апрацоўкі каменя, пашыралася шліхтаванне сякер, долатаў, цёслаў, матык. Ужываліся серпападобныя нажы. Людзі пачалі пераходзіць да здабычы крэменю шахтным споса-

бам. Старажытныя шахты выяўлены каля Краснага Сяла Ваўкавыскага раёна. Пачаўся прымітыўны абмен крэменем з іншымі плямёнамі.

Найважнейшая рыса неаліту — з'яўленне керамічнай вытворчасці. З гліны выраблялі посуд. Яго ляпілі ўручную і абпальвалі на вогнішчы. Пасудзіны ўпрыгожваліся арнаamentaм. Дно яны мелі завостранае (конусападобнае) для таго, каб было больш зручна змяшчаць у ямцы.

Медны і бронзавы вякі. Неаліт папярэднічаў эпосе пашырэння першых металаў — медзі і бронзы. *Медны век* быў далейшым крокам у развіцці матэрыяльнай вытворчасці першабытнага грамадства. З выкарыстаннем медзі пачалася эпоха металу.

Самыя старажытныя ў свеце медныя вырабы знойдзены ў Малой Азіі (тэрыторыя Турцыі). Яны датуюцца канцом VII тысячагоддзя да н. э. У Двурэччы медзь і бронзу ведалі ў VI тысячагоддзі, у Егіпце — у V тысячагоддзі да н. э. У Закаўказзі і на Украіне найбольш старажытныя знаходкі датуюцца V—IV тысячагоддзямі да н. э.

Усходняя Еўропа, уключаючы Украіну, бедная на радовішчы медзі. У Беларусі яны зусім адсутнічаюць. Таму вялікую ролю для насельніцтва Усходняй Еўропы мелі радовішчы медзі, якія распрацоўваліся на Балканах, у Карпатах і на Каўказе. У даследаванні меднага веку многа складаных пытанняў. На тэрыторыі Беларусі такія перыяд наогул не вылучаецца.

У эпоху каменя, медзі, бронзы ўзнікаюць значныя адрозненні ў жыцці асобных груп людзей, што дае магчымасць даследчыкам вызначыць *археалагічныя культуры*. Пад імі звычайна разумеюць супкупнасці археалагічных помнікаў (рэшткі паселішчаў, гарадзішчы, могільнікі), якія належаць да адной тэрыторыі і эпохі, маюць агульныя асаблівасці ў прыладах працы, выглядзе жылля, пахавальным абрадзе і г. д. Здараецца, што археалагічная культура ў пэўнай ступені адпавядае этнічнай супольнасці — групе роднасных плямён.

У паўднёвых лесастэпавых раёнах Усходняй Еўропы раней узніклі жывёлагадоўля і земляробства. Найбольш старажытнай земляробчай археалагічнай культурай на тэрыторыі Украіны была *трыпольская культура* плямён медна-каменнага веку IV—

III тысячагоддзя да н. э. Насельніцтва ўжывала каменныя і ў меншай ступені медныя прылады працы. З медзі рабіліся пераважна ўпрыгожанні. Плямёны займаліся земляробствам, жывёлагадоўляй, на раннім этапе вялікую ролю адыгрывалі паляванне і рыбалоўства.

У канцы III — пачатку II тысячагоддзя да н. э. на тэрыторыі Беларусі скончыўся неаліт і пачаўся *бронзавы век*. Пашыраліся вытворчыя формы гаспадаркі, заснаванай на жывёлагадоўлі і першабытным земляробстве. З'яўляліся медныя і бронзавыя вырабы (нажы, шылы, наканечнікі дзідаў, сякеры, упрыгожанні), якія траплялі сюды ў невялікай колькасці праз абмен. Большасць прылад працы выраблялася па-ранейшаму з крэменю, рога, косці. Пры раскопках часта на паселішчах і могілніках трапляюцца разнастайныя шліхтаваныя сякеры.

Вельмі важная рыса бронзавага веку — *распаўсюджанне жывёлагадоўлі і першабытнага земляробства*. Пад пасевы рыхтаваліся невялікія ўчасткі зямлі, якія апрацоўваліся каменнымі і рогавымі матыкамі. Жалі крамянёвымі сярпамі, а зерне расціралі з дапамогай ручных зерняцёрак. У пэўных умовах роля жывёлагадоўлі была больш істотная ў параванні з земляробствам.

З'яўленне каня ў перадавых земляробчых краінах прывяло да перавароту ў ваеннай справе і значна палепшыла зносіны і сувязі паміж імі. Але асаблівае значэнне меў конь для жывёлагадоўчых плямён. Яго выкарыстоўванне паскарала іх перасяленні. Шэраг плямён маглі перайсці на вандроўную ці паўвандроўную гаспадарку з адгонам жывёлы на летні сезон на пашу. У выніку жывёлагадоўля становілася больш прадукцыйнай. Стваралася магчымасць адносна хуткага пераезду на значныя адлегласці вялікіх этнічных груп насельніцтва, што мела ўплыў на гістарычны лёс многіх народаў Еўропы і Азіі.

Але прагрэс у эпоху бронзы быў хуткім не на ўсіх тэрыторыях. Адною з прычын, якія замаруджвалі развіццё вытворчых сіл, была адсутнасць міжнародных радовішчаў у большасці абласцей Усходняй Еўропы, уключаючы Беларусь. Беларусь была аддалена ад цэнтраў металургіі, і таму тут больш працяглы час захоўваліся каменныя прылады працы.

§ 2. Старажытнае грамадства

Першабытная абшчына і яе развіццё. На развіццё грамадства вельмі істотны ўплыў аказваў спосаб здабывання сродкаў жыцця ці, іншымі словамі, спосаб вытворчасці матэрыяльных даброт, і ў першую чаргу, мусіць, выраб прылад працы. Вытворчасць заўсёды знаходзіцца ў стане змен, а гэта ўздзейнічае на змены ў жыцці ўсяго чалавечага грамадства.

Першабытнае грамадства прайшло некалькі гістарычных перыядаў. Перыяд праабшчыны характарызуецца, пераважна, выкарыстаннем гатовых прадуктаў прыроды. У пошуках ежы людзі вандравалі статкамі ў некалькі дзесяткаў чалавек. Нізкі ўзровень вытворчых сіл абумоўліваў зусім простую грамадскую арганізацыю — праабшчыну. У адзіночку чалавек існаваць не мог. Яму заўсёды пагражала пагібель ад драпежных звяроў ці голаду. Прымітыўныя прылады працы вымушалі людзей разам працаваць, калектыўна змагацца з драпежнымі звярамі, сумесна здабываць сабе ежу. Спачатку ў праабшчынах не было індывідуальнага шлюбу. Існавалі неўпарадкаваныя адносіны паміж мужчынам і жанчынай.

У часы верхняга палеаліту адбыліся важныя змены ў фізічным абліччы людзей. Неандэртальскі чалавек змяніўся чалавекам сучаснага фізічнага тыпу, так званым чалавекам разумным — *неантрапам* («новы чалавек»). Гэты пераход да сучаснага фізічнага тыпу людзей быў абумоўлены не толькі развіццём працы, але і змяненнямі сямейна-шлюбных адносін. У эпоху верхняга палеаліту ўзніклі новыя абмежаванні ў шлюбных адносінах. З'явілася экзагамія — забарона шлюбу паміж родзічамі. Шлюб быў вынесены за межы роднаснага калектыву. Пры такім шлюбе абмяжоўвалася кровазмяшэнне, пакаленне людзей стала больш жыццяздольным. Узнік групавы шлюб, пры якім усе члены аднаго роду мелі права і павінны былі ўступаць у шлюб з усімі членамі другога роду.

У познім палеаліце, а затым у мезаліце і неаліце, існавала і развівалася родавае грамадства. Асноўным вытворчым калектывам была ранняя родавая абшчына з некалькіх дзесяткаў чалавек. Сумесная

праца асноўвалася на агульнай уласнасці на большасць сродкаў вядзення гаспадаркі.

Жанчына разам з мужчынам адыгрывалі важную ролю ў гаспадарчым жыцці. Мужчына быў палляўнічым і рыбаловам, жанчына — збіральніцай грыбоў, ягад, ядомых каранёў. За жанчынай заставаліся хатнія работы, дастаўка вады і паліва, прыгатаванне ежы, догляд за дзецьмі. Усе члены ранняродавай абшчыны з'яўляліся раўнапраўнымі, іх паводзіны рэгуляваліся воляй калектыву, звычаямі і родавай мараллю. Існаванне чалавека па-за родам было немагчымым. Сваяцтва вялося па маці.

Мацярынскі род складаўся з усіх дачок, унучак і праўнучак адной прарадзіцельніцы-маці і іх мужоў, якія былі ўзяты з другіх родаў. Сям'я ў самім родзе была парнай, аднак шлюбныя сувязі яшчэ не сталі трывалымі. Сувязь усіх членаў роду засноўвалася на паходжанні ад адной маці, на калектыўным характары працы і агульнай уласнасці.

У кіраўніцтве працоўнай дзейнасцю роду важнае месца належала маці-родапачынальніцы. Члены сям'і, як і ўсяго роду, былі раўнапраўнымі. Агульныя справы вырашалі на сходах дарослыя члены роду, як мужчыны, так і жанчыны. Некалькі родаў, якія былі звязаны паміж сабой адзінствам паходжання, аб'ядноўваліся ў плямёны.

У ранняродавай абшчыне існавала народаўладдзе, пры якім вырашальнае значэнне мелі калектыўная воля суродзічаў ці абшчыннікаў. Вядома, сталыя людзі, якія мелі большы вопыт, карысталіся большым аўтарытэтам. З іх асяроддзя звычайна выходзілі важакі, якія кіравалі паўсюдна гаспадарчым і грамадскім жыццём.

Побач з мужчынамі былі важакі-жанчыны, якія кіравалі жаночай часткай абшчыны.

У раннепершабытнай абшчыне не існавала раздзелу ўлады на гаспадарчую, ваенную і судовую. Здаралася, што ўлада звычайнага верхавода і жраца сумяшчалася ў адной асобе. Існавалі звычаёвыя правілы паводзін, якія захоўваліся грамадствам, — правілы падзелу працы, супрацоўніцтва, размеркавання, узаемнай абароны, экзагаміі і г. д. З цягам часу яны становіліся звычаямі. Практыкаваліся розныя спосабы прымусу — ад заўвагі да фізічнай

расправы. Пакаранне вызначалася старэйшынамі, і яны яго самі выконвалі.

У людзей часоў позняга палеаліту існавалі даволі складаныя рэлігійныя ўяўленні — вера ў звышнатуральныя сілы. Аб наяўнасці рэлігійнага культу сведчыць абрад пахавання памёршых. Для родавага ладу, асабліва ў часы бацькоўскага роду, быў характэрны культ продкаў — ушанаванне духаў памёршых, якія быццам уплываюць на жыццё нашчадкаў. Перажыткі і сляды культу продкаў захаваліся ў беларускіх святкаваннях дзядоў, радаўніцы, у памінках і галашэннях.

Перыяд познародавай абшчыны характарызуецца развіццём вытворчай гаспадаркі (земляробства, жывёлагадоўля). Яе з'яўленне было надзвычай вялікім дасягненнем першабытнай эканомікі, асновай усёй далейшай сацыяльна-эканамічнай гісторыі чалавецтва, найбольш важнай перадумовай для атрымання рэгулярнага залішняга, а затым дадатковага прадукту. Адбыўся першы буйны падзел працы — з агульнай масы плямён вылучыліся плямёны з вытворчай гаспадаркай. Гэта садзейнічала развіццю абмену паміж земляробамі-жывёлаводамі і паляўнічымі-рыбаловамі. Эканамічную аснову грамадства, як і раней, складала калектыўная, пераважна родавая ўласнасць на зямлю.

У познапершабытнай абшчыне ўзніклі перадумовы панавання мужчынскай часткі грамадства. Працягваў існаваць парны шлюб. Важнае значэнне жаночай працы ў родзе рабіла выгадным мець некалькі жонак.

Пры родавым ладзе прылады працы і зброя для палявання, розныя іншыя вырабы і прыручаная жывёла — усе багацці роду знаходзіліся ў агульным карыстанні. Прадукты агульнай працы падзяляліся пароўну. Члены роду былі раўнапраўнымі людзьмі. Усе справы вырашаў народны сход: ён выбіраў і змяшчаў старэйшын, сачыў за выкананнем звычайў, караў тых, хто правініўся.

З развіццём прылад працы і пашырэннем гаспадаркі сродкі для існавання людзей павялічваліся. Асобная сям'я цяпер магла пракарміць сябе, разводзячы свой статак жывёлы ці апрацоўваючы свой участак зямлі. З меншай тратай часу людзі сталі атрымліваць большую колькасць прадуктаў. У іх

з'явіліся лішкі звыш таго, што было неабходна для ўласнага спажывання. Стала магчымым і карысным у гаспадарцы выкарыстоўваць чужую працу.

Палонных не забівалі, як было раней, а ператваралі ў рабоў і прымушалі іх працаваць на сябе. На змену *калектыйнай* уласнасці роду прыйшла *прыватная* ўласнасць асобных сем'яў, а разам з тым у родзе з'явіліся багатыя і бедныя сем'і, узнікла маёмасная і грамадская няроўнасць. Некаторыя сем'і набывалі больш багаццяў, другія менш. Родавы лад паступова распадаўся. Чалавецтва стаяла на парозе класавога грамадства. Яго далейшае развіццё было нераўнамерным у розных частках свету.

Першабытнае мастацтва. Найбольш старажытныя ўзоры выяўленчага мастацтва на тэрыторыі Беларусі адносяцца да верхняга палеаліту і маюць узрост каля 22—25 тыс. гадоў. Першабытныя «мастакі» рабілі скульптурныя выявы жывёлы і птушак, на якіх палывалі. Для арнаменту на косці таксама характэрны выявы рыб. Касцяная пласцінка з арнаментам лускі рыбы знойдзена на Юравіцкай палеалітычнай стаянцы.

Чалавек фарміраваў свае погляды, свой духоўны свет у значнай меры праз разуменне і назіранне знешняй прыроды. Ён добра разумеў свет звяроў. У мастацтве палеаліту скульптурных выяў чалавека зусім мала і яны з надта невыразным тварам, або нават без галавы (жаночая статуэтка з Елісеевіч на Браншчыне), але ў адлюстраванні фігуры жанчыны ёсць рэалістычныя рысы.

У неалітычную эпоху пераважаюць не асобныя выявы фігур, а звязаныя кампазіцыі і сцэны. На верхняй частцы гаршка, знойдзенага на паселішчы Ліцвін (Калінкавіцкі раён), наколамі зроблена лаканічная кампазіцыя «птушка і чалавек» (геаметрычная схема нагадвае птушку і чалавека). Такія выявы былі вытокамі пісьма з дапамогай малюнка — *пиктаграфіі*. У неалітычных фігурках чалавека больш увагі аддавалася выяве твару. Пра гэта сведчаць знаходкі на стаянцы каля в. Асавец (Бешанковіцкі раён). Тут знойдзена драўляная галоўка мужчыны з выразным тварам і старанна зробленая з рога галоўка барадатага мужчыны.

У познім неаліце і бронзавым веку паяўляецца шмат розных арнаментаў (ромбы, зігзагі, ёлачкі, на-

колы, грабенъчатыя і ямкавыя ўзоры) на гліняным начынні (гаршках). Мастацтва ў каменным веку неаддзельнае ад рэлігійных уяўленняў.

З жывёлагадоўчымі і земляробчымі культамі звязана ўзнікненне і існаванне такіх элементаў арнаamentaў, як круг, крыжападобныя фігуры, зорка. Яны сімвалізавалі сонца і іншыя нябесныя свяцілы, жыццёвую сілу, плоднасць, вечнасць прыроды, яе кругаварот. Гэта саялярная арнаментыка была вельмі пашыранай у мастацтве жалезнага веку.

Чаму народы Усходу апярэдзілі астатняе чалавечтва? У IV тысячагоддзі да н. э. утварыліся найстаражытнейшыя ў свеце дзяржавы: у даліне Ніла — Егіпецкае, у Міжрэччы гарады-дзяржавы шумераў і Акадскае царствы. Некалькі пазней узніклі дзяржавы ў далінах Інда ў Індыі і ракі Хуанхэ ў Кітаі, а затым у Малой Азіі і на ўсходнім узбярэжжы Міжземнага мора. Тэрыторыя старажытных рабаўладальніцкіх дзяржаў працягнулася шырокай паласой ад Міжземнага мора праз Паўднёвую Азію да Ціхага акіяна.

У гэты час на тэрыторыі Беларусі і ў многіх краінах Еўропы толькі пачынаўся новы каменны век і росквіт родавага грамадства быў яшчэ наперадзе. На працягу тысячагоддзяў народы Усходу апярэджвалі ўсё астатняе чалавечтва. Чаму менавіта яны першымі паклалі пачатак сучаснай культуры і стварылі самыя раннія ў свеце дзяржавы?

На Старажытным Усходзе раней, чым у другіх частках свету, пачало развівацца земляробства. Гэта быў вялікі крок наперад, пераход ад прысвойвання гатовых «дароў прыроды» да стварэння вытворчых форм гаспадаркі. Для развіцця земляробства найбольш спрыяльныя ўмовы склаліся ў далінах вялікіх рэк Паўночна-Усходняй Афрыкі і Паўднёвай Азіі. Тут была мяккая глеба, цёплы клімат. Разлівы магутных рэк прыносілі на палі пладародны глей і шмат вільгаці. Людзям даводзілася будаваць каналы і плаціны для асушэння балот і арашэння палёў. У выніку яны атрымлівалі добрыя ўраджаі, з'явіліся лішкі збожжа. Гэта спрыяла развіццю розных рамёстваў і іншых галін вытворчасці.

Геаграфічнае асяроддзе — сукупнасць прыродных з'яў, якая склалася гістарычна (клімат, глеба, натуральныя шляхі зносін, багатыя раслінны і жы-

вёльны свет), было ўмовай узнікнення і развіцця чалавечага грамадства. Яно паскарала тэмпы развіцця краін і народаў Усходу.

У сістэму ўмоў матэрыяльнага жыцця грамадства разам з геаграфічнымі ўмовамі ўваходзіць таксама рост народанасельніцтва, большая ці меншая яго шчыльнасць. Без неабходнага мінімуму людзей матэрыяльнае жыццё грамадства немагчыма. Рост народанасельніцтва ўздзейнічае на змяненне ўмоў існавання людзей, прымушае іх павялічваць прыстасоўвацца да навакольнага асяроддзя.

Раннія цывілізацыі зараджаліся ў асабліва спрыяльных кліматычных умовах, якія стымулявалі працоўную дзейнасць чалавека. Сама магчымасць з'яўлення цывілізацыі патрабуе высокага ўзроўню развіцця вытворчых сіл, якія забяспечваюць атрыманне рэгулярнага прыбавачнага прадукту. Яго заўсёды імкнецца прысвоіць сацыяльная верхушка грамадства. У цывілізацыях, якія нараджаюцца, гэта верхушка выступае ў ролі арганізатара грамадскай дзейнасці. Пры такіх умовах *племянная арганізацыя перарастае ў дзяржаўную, тэрытарыяльная супольнасць — у этнас і ранне-класавую лакальную цывілізацыю.*

Чым больш старажытны перыяд, тым у большай ступені была залежнасць людзей ад прыроды і геаграфічных умоў існавання. Возьмем, напрыклад, неаліт. Тады менавіта геаграфічнае асяроддзе вызначала тыпы паселішчаў і жылля, сродкі перамяшчэння, адзенне, ежу і многае іншае.

Для лясной паласы Усходняй Еўропы ў эпоху неаліту былі характэрны паляванне і рыбалоўства, жыллё тыпу шалашоў, якія крыху паглыбляліся ў зямлю. Для тэрыторыі Швейцарыі характэрны паселішчы сярод вады на слупах-палях з земляробствам, жывёлагадоўляй і рыбацкай гаспадаркай. Паселішчы на слупах-палях існавалі ў Прыбалтыцы. Яны вядомы на тэрыторыі Паўночнай Францыі, Англіі. Каля прыбярэжнай паласы Даніі і Прыбалтыкі ў гаспадарчай дзейнасці пераважала лоўля малюскаў, якія былі распаўсюджаным прадуктам харчавання. Гэтыя плямёны пазней пачалі займацца земляробствам і жывёлагадоўляй.

Ва ўмовах стэпавага ландшафту, дзе было шмат пашы для жывёлы, пераважала жывёлагадоўля.

Па далінах буйных рэк паступова стваралася ірыгацыйнае земляробства, што ў вельмі значнай ступені спрыяла далейшаму развіццю грамадства ў краінах Усходу.

Індаеўрапейцы і іх роля ў гісторыі народаў Еўропы. Эпоха неаліту цягнулася на Беларусі да III тысячагоддзя да н. э. Плямёны паляўнічых і рыбаловаў, якія тут жылі, амаль не ведалі земляробства і жывёлагадоўлі.

У пачатку бронзавага веку, прыкладна пяць тысяч гадоў назад, на тэрыторыю Беларусі прыйшлі іншыя плямёны. Яны карысталіся бронзавымі прыладамі працы і маглі іх вырабляць, аднак паранейшаму асноўныя прылады рабілі з каменя. Характэрнымі прыладамі ў іх былі каменныя свідраваныя сякеры, выгляд якіх зверху падобны да абрысу лодкі (такія сякеры называюць лодкападобнымі) і гліняныя гаршкі, аздобленыя адбіткам шнура. Таму археолагі выкарыстоўваюць назвы *культуры шнуравой керамікі*, ці *культуры баявых сякер*, а плямёны называюць «шнуравікамі». Гісторыкі часцей ужываюць назву «індаеўрапейцы», зрэдку «арыйцы». Індаеўрапейцы добра ведалі жывёлагадоўлю і земляробства.

Паводле найбольш верагоднага меркавання, індаеўрапейцы першапачаткова жылі ў Малой Азіі побач з Іранам. Яны былі паўночнымі суседзямі семіцкіх народаў Блізкага Усходу. Адсюль індаеўрапейцы рассяліліся на поўнач, часткова праз Балканы і Каўказ. Існуюць і іншыя думкі аб прабацькаўшчыне індаеўрапейцаў. Шляхі перавандроўванняў прадстаўнікоў культуры баявых сякер былі рознымі.

Ва Усходняй Еўропе вылучаюць некалькі культур шнуравой керамікі. Для Беларусі найбольшую цікавасць уяўляюць плямёны *сярэднедняпроўскай культуры*. Насельніцтва жыло ў невялікіх паселішчах. Яны размяшчаліся ў поймах рэк на пясчаных дзюнах. Памёршых сародзічаў хавалі ў курганах ці ў бескурганных грунтавых могілніках.

У курганах, якія былі даследаваны на Беларусі каля в. Ходасавічы (Рагачоўскі раён), выяўлены шкілеты, пакрытыя тонкім слоём чырвонай вохры. Такі рытуал быў распаўсюджаны ў бронзавым веку. У магільні «на той свет» клалі вырабы з медзі

(нажы, сякеры, наканечнікі дзідаў), бронзавыя падвескі, бранзалеты. Некаторыя пахаванні сведчаць аб багацці памёршага. Раскапана пахаванне, у якім было 27 крамянёвых наканечнікаў стрэл, адна медная і дзве каменныя сякеры, наканечнік дзіды і мноства іншага. І гэта ў той час, калі пры большасці пахаванняў знаходзяць толькі гаршчок ці сякеру.

У грунтавым могільніку ва ўрочышчы Стрэліца каля в. Рудня-Шлягіна (Веткаўскі раён) у магіле разам з крамянёвым нажом і шасцю крамянёвымі наканечнікамі стрэл ляжала каменная булава з прасвідраванай адтулінай для ручкі. Такія булавы былі адзнакай улады старэйшыны роду. У чатырох пахаваннях знойдзены медныя дыядэмы — дарагія жаночыя ўпрыгожанні. Вызначыць час існавання могільніка дапамаглі знойдзеныя егіпецкія пацеркі: адна шкляная, другая — фаянсавая. Якраз такія фаянсавыя пацеркі вырабляліся ў Егіпце ў 1580—1450 гг. да н. э. Яны былі распаўсюджаны на Балканах, на тэрыторыі Заходняй Еўропы, нават у Англіі. Егіпецкія фаянсавыя пацеркі знойдзены на Каўказе, у Паўночным Прычарнамор'і, на тэрыторыі Заходняй Украіны. Пацеркі сведчаць аб сувязях гэтых месц з далёкім Егіптам. Становіцца зразумелым, што егіпецкія пацеркі і медныя рэчы, знойдзеныя ў магілах, з'явіліся на тэрыторыі Беларусі ў II тысячагоддзі да н. э.

Тады пачаў развівацца абмен паміж плямёнамі. У некаторых плямён збіраліся багацці, што было прычынай для рабаўніцтва і ваенных нападаў аднаго племені на другое. Стары мацярынскі род з яго роўнасцю паміж жанчынамі і мужчынамі ператварыўся ў новую форму роду — бацькоўскі або *патрыярхат*. На чале роду становіцца мужчына.

Сярэднявядушкая культура пачала фарміравацца на Кіеўшчыне. Гэтыя плямёны здолелі авалодаць амаль усім Падняпроўем. Узброеныя каменнымі свідраванымі баявымі сякерамі і кінжаламі, лукамі з крамянёвымі наканечнікамі, яны вандравалі гуртамі. Медныя і бронзавыя прылады мелі ва ўжытку ў невялікай колькасці. Нярэдка аспрэчвалі землі, лугавіны ў мясцовых жыхароў — паляўнічых і рыбаловаў, якія здаўна жылі ў Падняпроўі ў паселішчах на берагах рэк і азёр.

Культура шнуравой керамікі Палесся і Валыні

ўсталявалася на захадзе Беларусі, Валыні, у раёнах Польшчы, што мяжуюцца па Бугу.

У 2300—1800 гг. да н. э. назіралася магутная хваля рассялення «шнуравікоў», ці індаеўрапейцаў. На велізарнай прасторы ад Урала да Рэйна і ад Прычарнамор'я да Скандынавіі распаўсюдзіліся гэтыя плямёны жывёлаводаў-вандроўнікаў. Яны выцеснілі ці асімілявалі неалітычныя плямёны на вялікай тэрыторыі Усходне-Еўрапейскай раўніны, дасягнулі Волга-Окскага міжрэчча, засялілі Польшчу і Прыбалтыку. Падобныя з'явы ахапілі ў той жа час Германію, Чэхію, Скандынавію.

Індаеўрапейцы мелі даволі развітую гаспадарку і патрыярхальны лад. Яны займаліся жывёлагадоўляй. З дапамогай сабак ахоўвалі статкі дамашніх жывёл на пашах. Індаеўрапейцы ўмелі рабіць прылады працы, якімі аралі зямлю, сеялі і жалі сельскагаспадарчыя культуры. Яны будавалі драўляныя вазы-дамы з чатырма суцэльнымі коламі, якія цягнулі валы ці быкі.

Павелічэнне колькасці насельніцтва і статкаў жывёлы і адначасовае пагаршэнне ўмоў для жывёлагадоўлі прымусалі індаеўрапейцаў перасяляцца на новыя землі. Такія міграцыі адбываліся хвалямі. Індаеўрапейцы адыгрывалі вельмі істотную ролю ў гісторыі насельніцтва Еўропы і Азіі ў бронзавым веку.

Пад уздзеяннем плямён культуры шнуравой керамікі адбываўся пераход мясцовага неалітычнага насельніцтва да бронзавага веку, калі вызначаліся вялікія культурна-гістарычныя супольнасці, якія маюць адносіны да працэсу паходжання сучасных народаў.

Пытанні і заданні

1. На якія эпохі падзяляецца каменны век? 2. Па якіх прычынах адбывалася перавандроўванне насельніцтва ў старажытныя часы? 3. Назавіце гістарычныя перыяды, праз якія прайшло першабытнае грамадства. 4. Як уплываў клімат на жыццё першабытных людзей на Беларусі? 5. Вылучыце з'явы, якія спрыялі таму, што народы Усходу ў старажытныя часы апярэдзілі астатняе чалавецтва. 6. Адкуль рассяляліся індаеўрапейцы і дзе была іх прарадзіма? 7. Якія помнікі плямён сярэдняпраўскай культуры вывучаліся на Беларусі?

Раздзел II. ГІСТАРЫЧНЫЯ КАРАНІ ЕЎРАПЕЙСКІХ НАРОДАЎ. ПЕРШЫЯ РАННЕСЯРЭДНЕВЯКОВЫЯ ДЗЯРЖАВЫ

§ 3. Плямёны жалезнага веку

Кельты ў Еўропе. Жалезны век — апошняя пасля каменнага і бронзавага вякоў археалагічная эпоха ў гісторыі чалавецтва, якая характарызуецца пашырэннем металургіі жалеза і вырабам рэчаў з яго. Жалеза вельмі распаўсюджана ў прыродзе. У IX—VII стст. да н. э. яго пачалі здабываць і апрацоўваць большасць плямён Еўропы і Азіі.

Узровень развіцця прадукцыйных сіл і грамадства ў раннім жалезным веку прынята параўноўваць з еўрапейскім Гальштатам — перыядам, які датуецца IX—IV стст. да н. э. Назва паходзіць ад археалагічнага помніка — могільніка каля горада Гальштат у Аўстрыі. *Гальштацкая культура* належала ілірыйскім і кельцкім плямёнам. Аўстрыя, Чэхія, Сербія, Швейцарыя, Францыя, Іспанія ў гальштацкую эпоху стаялі прыкладна на аднолькавым культурным узроўні, адбывалася разлажэнне першабытнаабшчыннага ладу.

У Грэцыі жалезны век пачаўся ў IX—VIII стст. да н. э.

Гальштацкую культуру ў Заходняй і Сярэдняй Еўропе змяніла *латэнская* (V ст. да н. э. — I ст. н. э.). Назва — ад гарадзішча Латэн у Швейцарыі. Гэта археалагічная культура належала кельцкім плямёнам. Кельты ў сваёй гаспадарцы шырока выкарыстоўвалі вырабы з жалеза.

У час распаду родавых адносін у кельтаў з'явілася значная праслойка свабодных абшчыннікаў і рабоў. Вылучылася ваенная арыстакратыя, якую называлі «коннікамі». Кельты ваявалі з германцамі на ўсходзе, рымлянамі на паўднёвым усходзе.

У I ст. да н. э. яны былі заваяваны рымлянамі. Кельты адыгралі пэўную ролю ў фарміраванні французскага, англійскага, бельгійскага і іншых народаў.

Насельніцтва Беларусі ў раннім жалезным веку. Археалагі ўстанавілі, што ў VII—VI стст. да н. э. плямёны, якія жылі на поўдні Беларусі, навучыліся

здабываць жалеза з балотных руд і вырабляць з яго прылады працы, зброю, упрыгожанні. Перыяд да пачатку нашай эры называюць раннім жалезным векам. Тады на тэрыторыі Беларусі існавала некалькі племянных груп. У вядзенні гаспадаркі і грамадскіх адносінах яны мелі агульныя рысы, але адрозніваліся паміж сабой асобнымі прыкметамі матэрыяльнай культуры: тыпамі жылля, гліняным посудам і рознымі іншымі вырабамі, асабліва жаночымі ўпрыгожаннямі, а таксама абрадамі, уключаючы пахаванне памёршых. Улічваючы гэтыя прыкметы, вучоныя вызначылі некалькі археалагічных культур жалезнага веку.

Плямёны *мілаградскай культуры* жылі ў Сярэднім і Верхнім Падняпроўі. Назва ад гарадзішча каля в. Мілаград Рэчыцкага раёна на Гомельшчыне. Адны вучоныя мяркуюць аб сувязі яе паходжання з мясцовым насельніцтвам позняга перыяду бронзы. Іншыя звязваюць мілаградскія плямёны з неўрамі, пра якіх пісаў Герадот, і лічаць іх старажытнымі славянамі. Аднак другія бачаць у гэтых плямёнах балтаў.

На тэрыторыі Гомельскай вобласці пры раскопках помнікаў мілаградскай культуры знойдзены рэчы гальштацкага тыпу: шкляныя пацеркі, бронзавыя шпількі і сякеры, жалезныя наканечнікі кап'я. Гэта сведчыць аб сувязях плямён.

У пачатку II ст. да н. э. на тым абшары, дзе да гэтага была мілаградская культура, склалася *зарубінецкая культура*. Назву атрымала ад могільніка, які быў упершыню вывучаны каля в. Зарубінцы на Кіеўшчыне. На Беларусі найбольш даследаваны комплекс помнікаў зарубінецкай культуры (гарадзішча, паселішча, могільнік) каля в. Чаплін Лоеўскага раёна на Гомельшчыне. Многія вучоныя лічаць зарубінецкія плямёны продкамі славянскага насельніцтва Падняпроўя, ці плямёнамі з асобным дыялектам, які займаў прамежкавае палажэнне паміж славянскай мовай і блізкімі да яго заходнебалцкімі дыялектамі.

Зарубінцы падтрымлівалі сувязі з кельтамі Заходняй Еўропы, скіфамі Ніжняга Падняпроўя. З грэчаскіх гарадоў Паўночнага Прычарнамор'я да іх траплялі гліняныя амфары і шкляныя антычныя пацеркі.

Значная частка сярэдняй Беларусі і ўсходняй Літвы была заселена ў VII ст. да н. э. — IV ст. н. э. плямёнамі *культуры штрыхаванай керамікі*, якая фарміравалася на аснове мясцовай культуры эпохі бронзы. Яе посуд адрознівае знешняя паверхня, пакрытая хаатычна нанесенай штрыхоўкай, што была зроблена пучком травы ці саломы яшчэ па неабпаленай гліне. Гэту культуру звязваюць з усходнелітоўскімі плямёнамі ці лічаць, што яна належала роднасным плямёнам, якія зніклі, не пакінуўшы пасля сябе назваў. Некаторыя бачаць у ёй славян, што вельмі спрэчна і неверагодна. Гарадзішча культуры штрыхаванай керамікі добра даследавана каля в. Малышкі Вілейскага раёна (Мінская вобласць). Выяўлены рэшткі пяці вялікіх жытлаў даўжынёй 18 м, шырынёй 7 м. Жытлы былі падзелены на асобныя памяшканні, якія знаходзіліся пад адным, відаць, двухсхільным дахам.

Распад патрыярхальна-родавых адносін веў да пашырэння будаўніцтва аднапакаёвага жылля, прызначанага для пражывання адной парнай сям'і. Ужо ў раннім жалезным веку яно становілася характэрным для плямён мілаградскай і зарубінецкай культур.

На поўначы Беларусі, у Віцебскай вобласці і суседніх з ёй раёнах Магілёўскай вобласці, на Смаленшчыне знаходзіліся плямёны *днепра-дзвінскай культуры*, якія належалі да балтамоўнага насельніцтва. У паўночных раёнах Віцебскай вобласці на некаторых гарадзішчах каля рубяжа нашай эры сумесна з балтамі жылі фіна-угры.

Балты і фіна-угры належаць да дзвюх зусім розных моўных сем'яў. Фіна-угорскія народы складаюць уральскую моўную сям'ю. Фіна-угорскі арэал ахоплівае значную частку Волжскага басейна, уключаючы Прыкам'е. Да пачатку сярэднявечча фіна-угры ў моўных і культурных адносінах падзяліліся на мноства плямён і племянных групавак. Да прыбалтыйска-фінскай моўнай групы цяпер належаць эстонцы, фіны-суомі, лівы, карэлы.

Прыбалтыйска-фінскія плямёны ў старажытнасці засялялі тэрыторыю Наўгародскай і Пскоўскай зямель. Невыпадкава, што назвы некаторых рэк і азёр суседніх раёнаў на Віцебшчыне належаць да прыбалтыйска-фінскай гідранімікі.

Аднак пераважная большасць назваў рэк ва ўсёй Беларусі захавала карані, якія ёсць у літоўскай і латышскай мовах, і характэрныя канчаткі. Адсюль назвы рэк Волча, Гайна, Грыўда, Друць, Клёва, Лучоса, Мытва, Нача, Ула, Усяжа, Эса.

Высветлілася, што назва ракі Тур'я ўзнікла не ад тура — быка, а ад балцкага слова «турас» — што значыць «дрыгва». Таму Тур'я — гэта Дрыгвянка. У Беларусі вядома некалькі рэчак Дунаек. Іх назва паходзіць, верагодна, ад «дунайс» — «глеістая мясціна». Такіх прыкладаў шмат.

Мовазнаўцы вывучылі назвы рэк і азёр на абшарах, які супадае са значнай часткай беларускай этнічнай тэрыторыі, і выявілі тут сотні балцкіх гідронімаў. Асабліва густа размешчаны назвы рэк, звязаныя з балтамі, у басейнах Бярэзіны і Сажа.

Даныя гідранімікі паслужылі адным з аргументаў для вываду, што на тэрыторыі Беларусі з глыбокай старажытнасці, прыкладна да сярэдзіны першага тысяччагоддзя нашай эры і яшчэ пазней, жылі балтамоўныя плямёны. Славянскае насельніцтва запазычыла назвы рэк і азёр ад сваіх папярэднікаў. Старажытныя назвы дажылі да нашых дзён і ператварыліся ў сведчанне этнічнай гісторыі.

Паселішчы рымскага часу на Беларусі. У Паўднёвай і Усходняй Беларусі ў III—V стст. былі распаўсюджаны помнікі *кіеўскай культуры*. Упершыню яны вывучаліся ўкраінскімі археолагамі на Кіеўшчыне і амаль адначасова беларускімі даследчыкамі ў Верхнім Падняпроўі.

У першыя стагоддзі нашай эры насельніцтва Верхняга Падняпроўя пакінула гарадзішчы. Для паселішчаў былі выбраны адкрытыя неўмацаваныя месцы на невысокіх берагах рэк. Плошча паселішчаў складала ад 2 да 10 гектараў. Побач звычайна размешчаліся могілнікі.

Чаму ж адбыліся такія значныя змены ў тыпах паселішчаў? Прычын было дзве. Па-першае, на нізка размешчаных вялікіх паселішчах больш зручна займацца сельскай гаспадаркай і жывёлагадоўляй, чым пражываючы на высокай, невялікай памерамі, гары. Па-другое, напэўна, у пачатку нашай эры ў плямён узнікла даволі моцная грамадская арганізацыя — саюз плямён, якая забяспечвала ахову кожнай асобнай абшчыны і адначасова спрыяла да-

лейшаму пранікненню гэтых плямён у іншыя суседнія вобласці.

Больш як 300 паселішчаў і некалькі бескурганых могільнікаў удалося выявіць у Беларускім Падняпроўі. Некаторыя з іх грунтоўна вывучаны. Гэтыя помнікі маюць некаторыя агульныя рысы з паселішчамі і могільнікамі зарубінецкай культуры. На паселішчах будавалі невялікія памяшканні слупавой канструкцыі, а таксама збудаванні квадратнага паўзямлянкавага тыпу. Насельніцтва мела сувязі з паўночнымі правінцыямі Рымскай імперыі.

Адно з такіх вялікіх паселішчаў было даследавана каля в. Адаменка ў Быхаўскім раёне на Магілёўшчыне. Яго старажытныя жыхары здабывалі і апрацоўвалі жалеза, кавалі выраблялі сярпы, нажы, іншыя рэчы. З каляровых металаў рабілі ўпрыгожанні, якія адлівалі ў спецыяльных формах. Прывабна выглядалі бронзавыя жаночыя падвескі. Іх насілі ў складзе маністаў. У сярэдзіне кожнага вырабу былі невялікія паглыбленні, запоўненыя шклопадобнай масай чырвонага колеру — эмаллю. Найбольш цікавыя знаходкі — рэчы, якія трапілі сюды з далёкіх зямель Рымскай імперыі. Напрыклад, медная манета Геты, выбітая ў 209 г. у горадзе Аўгуста-Траяна (цяпер горад Філінопаль у Балгарыі). Выяўлены рэшткі бронзавых рымскіх пасудзін і рымскай керамікі, якая пакрыта лакам. Памёршых, як і раней, спальвалі і хавалі ў грунтавых ямах. Такія грунтавыя могільнікі даследаваны каля в. Тайманава Быхаўскага раёна. Рэшткі крэмацыі памёршых ссыпалі ў гаршкі (урны), якія змяшчаліся ў яму.

Многія вучоныя лічаць плямёны кіеўскай культуры славянскімі, і гэта найбольш верагодна.

Зусім іншыя помнікі II—IV стст. н. э. былі выяўлены ў Заходнім Палессі ў Брэсцкай вобласці. Аказваецца, па гэтай тэрыторыі рухаліся ўсходнегерманскія плямёны, калі готы перасяляліся з нізоўяў Віслы ў Пабужжа, Падняпроўе і Падунайе. На ўскраіне Брэста каля былой в. Трышын быў адкрыты і даследаваны грунтавы могільнік. Пахаванні зроблены па абраду спалення памёршых. Рэшткі крэмацыі знаходзяцца ў невялікіх ямках. Па звычаю сюды змяшчалі таксама розныя рэчы, у першую чаргу кераміку — гаршкі, місы, збаны. Па сваёй форме і спосабах вырабаў яны вельмі блізкія да тых пасудзін,

якія знаходзяць у нізоўях Віслы, дзе ў раннім жалезным веку жылі германскія плямёны. Пацвярджаюць гэта і іншыя рэчы — касцяныя грабяні асаблівай формы, металічныя спражкі, шкляныя і бурштынавыя пацеркі. У Брэсцкай вобласці знойдзена некалькі падобных могільнікаў. Але германскім плямёнам не прыйшлося трывала замацавацца ў гэтых месцах.

Пытанні і заданні

1. Калі і дзе існавалі гальштацкая і латэнская культуры?
2. Якія археалагічныя культуры існавалі ў раннім жалезным веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі? 3. Вызначце на карце месцы распаўсюджвання археалагічных культур ранняга жалезнага веку. 4. Чаму многія вучоныя лічаць плямёны культур штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай балцкімі, што належалі прадкам літоўцаў і латышоў?

§ 4. «Вялікае перасяленне народаў». Славяне і балты

Вытокі народаў Еўропы. Своеасаблівайсцю ранняга сярэднявечча была значная рухавасць насельніцтва. Гэта акалічнасць спрыяла частым кантактам, этнічнаму ўзаемапранікненню розных яго груп. Назіралася асіміляцыя плямён і народаў, іх зліццё, паглыннанне адных другімі — звычайна больш вялікімі. Працэс асіміляцыі заключаецца ў засваенні чужой мовы, звычаяў, рэлігіі.

Большасць сучасных еўрапейскіх народаў сфарміравалася ў выніку доўгага і складанага гістарычнага развіцця, з'явілася сінтэзам шматлікіх перакрываных этнічных уздзеянняў.

Народы (этнасы) — гэта гістарычна склаўшыся групы людзей, якія звязаны агульнасцю тэрыторыі свайго фарміравання, мовы, культуры. Разам з тэрмінам «народ» вучоныя-этнолагі (этнографы) часта выкарыстоўваюць выраз «*этнічная супольнасць*». Апошняя паняцце шырэй за першае. Этнічнай супольнасцю, ці агульнасцю, можна назваць і групы народаў, якія блізкія па мове і культуры, і частку народа, якая мае культурныя і моўныя асаблівасці. Асобныя этнічныя супольнасці могуць уяўляць малую групу з некалькіх соцень чалавек і быць буйнымі пранародамі і народамі.

Вучоныя ўстанавілі, што ў старажытныя часы на прасторах Азіі і Еўропы была пашырана індаеўрапейская мова. На ёй у III—II тысячагоддзях да н. э. гаварылі індаеўрапейцы, тыя самыя «шнуравікі», пра якіх ужо апавядалася. Яны былі продкамі славян, балтаў, германцаў, грэкаў, індыйцаў, іранцаў і іншых народаў.

У выніку міграцыі і рассялення на велізарнай тэрыторыі індаеўрапейцы страцілі сваё былое моўнае адзінства. Неўзабаве паміж Одрай і Віслай на тэрыторыі сучаснай Польшчы, паводле меркаванняў вучоных, сфарміраваліся славяне.

У першых стагоддзях нашай эры пад націскам готаў, якія прыйшлі са Скандынавіі і высадзіліся каля вусця Віслы, славяне пачалі сваю міграцыю на ўсход. З басейна Віслы яны перайшлі ў басейн Прыпяці і дасягнулі Дняпра. Пад націскам славян мянялі сваю тэрыторыю балты — продкі літоўцаў і латышоў, яцвягаў і прусаў.

Значную ролю ў фарміраванні народаў сярэднявковай Заходняй і Цэнтральнай Еўропы адыгралі германскія плямёны. Першапачатковай вобласцю рассялення германцаў была Паўднёвая Швецыя, узбярэжжа і астравы Балтыйскага мора. Адсюль у III—II стст. да н. э. яны рухаліся на поўдзень. Перамяшчэнне германскіх плямён адбывалася паводле двух галоўных напрамкаў: па Эльбе, да вярхоўяў Рэйна, і па Вісле, да ніжняга цячэння Дуная. У першыя стагоддзі нашай эры склаліся дзве асноўныя групы германскіх плямён — усходнія (лангабарды, вандалы, готы, бургунды, свевы) і заходнія (алеманы, бавары, саксы, салічаскія франкі).

У канцы IV ст. н. э. пачалося асабліва масавае перамяшчэнне «варварскіх» плямён і іх уварванне на тэрыторыю Рымскай імперыі. Тады «варварамі» грэкі і рымляне называлі ўсе народы, якія размаўлялі на іншых, незразумелых ім мовах. У IV—VII стст. перасяляліся германскія, славянскія, сармацкія і іншыя плямёны. Прычыны былі розныя: *геаграфічныя* — адбывалася пацяпленне клімату ў лесастэпавай зоне Усходняй Еўропы, *эканамічныя* (для гаспадаркі патрэбны былі новыя тэрыторыі), *сацыяльныя* — жаданне набываць багаццяў шляхам захопаў.

Падзел славян на тры групы. Рымскія аўтары

I—II стст. н. э. пісалі пра плямёны «вянедаў». Гэта самая старажытная назва славян. У V ст. пачалося засяленне славянскімі плямёнамі Балканскага паўвострава, які ўваходзіў у склад Візантыі.

Гісторыкі VI ст. называлі славянскія плямёны антамі і склавінамі. Славяне рассяліліся на вялікую тэрыторыю ад Лабы (Эльбы) да ніжняга Дуная, Сярэдняга Дняпра, Дона і Чорнага мора. Яны сталі найбольш небяспечнымі суседзямі Візантыі. У 577 г. вялікая колькасць славян (да 100 тыс. чалавек) пераправілася праз Дунай, навадніла Фракію, Македонію і Фесалію. Славяне засталіся на тэрыторыі імперыі, засялілі Далмацыю і Істрыю. Да сярэдзіны VII ст. славяне занялі сваімі паселішчамі амаль усю тэрыторыю Балканскага паўвострава. Яны рабілі частыя набегі на астравы Эгейскага мора, нападалі на Крыт, а ў 626 г. нават асаджалі сталіцу імперыі — Канстанцінопаль. Нямала славян перасялілася ў Малую Азію.

У VI—VII стст. славяне падзяліліся на *тры вялікія групы*: адны з іх праніклі на захад — на берагі Одры і Лабы (Эльбы). Разам з насельніцтвам, якое жыло на берагах ракі Віслы, яны сталі продкамі сучасных заходнеславянскіх народаў — польскага, чэшскага, славацкага. Славянскія плямёны, якія пасяліліся на Балканскім паўвостраве, былі продкамі сучасных паўднёvasлавянскіх народаў — балгар, сербаў, харватаў, славенцаў, македонцаў, чарнагорцаў. Яны змяшаліся з мясцовым фракійскім і ілірыйскім насельніцтвам, якое раней прыгняталі візантыйскія рабаўладальнікі. Амаль адначасова з заходнімі і паўднёвымі славянамі вылучылася трэцяя група — усходнія славяне, продкі сучасных беларусаў, украінцаў і рускіх.

Пісьмовых звестак пра рассяленне славян на тэрыторыі Беларусі амаль не захавалася. У «Аповесці мінулых часоў» вельмі каратка гаворыцца пра рассяленне славян ва Усходняй Еўропе з Дуная. Асноўныя звесткі пра гісторыю насельніцтва тых часоў вучоныя атрымліваюць з археалагічных крыніц.

У V—VIII стст. на поўдні Беларусі з'яўляюцца помнікі *празскай культуры*, якія, бясспрэчна, належалі славянам. Упершыню яны былі даследаваны каля Прагі, у Чэхіі. Славянскія плямёны гэтай культуры насялялі тэрыторыю Цэнтральнай і Усход-

няй Еўропы ад Эльбы і Одэра на захадзе да Дняпра на ўсходзе і ад Віслы і Прыпяці на поўначы да Дуная на поўдні. Спачатку насельніцтва жыло на неўмацаваных паселішчах. Рэшткі такога славянскага паселішча V—VI стст. з паўзямлянкамі і печамі-каменкамі выяўлены на ўскраіне горада Петрыкава.

Пазней, з VII ст., узнікаюць умацаваныя валамі і равамі славянскія гарадзішчы. У навуцы добра вядома дэталёва вывучанае гарадзішча і паселішча каля в. Хатомель Столінскага раёна на Брэстчыне. Гарадзішча было не толькі месцам сховішча для навакольнага насельніцтва, але і з'яўлялася ўмацаванай сядзібай знаці. Тут знаходзіліся ўзброеныя дружыннікі. Простае насельніцтва жыло побач на неўмацаваным паселішчы. Яно займалася земляробствам, жывёлагадоўляй, рыбнай лоўляй і забяспечвала знаць усім неабходным. Гэта былі, магчыма, *славяне-дулебы*, вядомыя па пісьмовых крыніцах.

Мяркуюць, што славянскае племя дулебаў складалася ў рымскі час паблізу заходнегерманскага насельніцтва. Адтуль дулебы рассяляліся ў розных напрамках. Дулебы былі на Валыні, у Чэхіі, на сярэднім Дунаі і ў многіх іншых месцах. Магчыма, з Валыні трапілі яны на Беларусь, дзе вядомы асобныя назвы вёсак «дулебы» (Бярэзінскі, Клічаўскі раёны).

Аднак асноўную тэрыторыю Беларусі і суседнія раёны ў V—VIII стст. засялялі іншыя плямёны. Яны жылі на неўмацаваных паселішчах, а ў час ваеннай небяспекі карысталіся невялікімі гарадзішчамі-сховішчамі. Такім з'яўляецца Банцараўскае гарадзішча на беразе Свіслачы на паўночна-заходняй ускраіне Мінска. Ад Банцараўшчыны атрымала назву *банцараўская культура*. Яна была распаўсюджана ў Верхнім Падняпроўі, Верхнім Панямонні, Верхнім і Сярэднім Падзвінні.

Паселішчы з паўзямлянкамі і наземнымі жыламі размяшчаліся на пакатых узвышшах у поймах рэк або на мысах іх берагоў. Шмат паселішчаў узнікла недалёка ад ранніх гарадзішчаў, якія дадаткова ўмацоўваліся землянымі валамі і ператвараліся ў гарадзішчы-сховішчы. У матэрыяльнай культуры насельніцтва прысутнічаюць прыкметы як культуры славян (паўзямлянкавыя жылты з печамі-каменкамі), так і балтаў (ляпныя слоікападобныя

пасудзіны). На Віцебшчыне былі даследаваны доўгія курганы з пахаваннямі па абраду трупаспалення і пасудзінамі банцараўскай культуры. Пахаванні належаць крывічам-палачанам. Банцараўская культура — своеасаблівая балта-славянская культура. Гэта быў перыяд балта-славянскага сінтэзу, узаемапрапінкнення культур, асіміляцыйных працэсаў.

Славянізацыя балтаў — пачатак беларускага этнасу. Карані беларускага этнасу ўзыходзяць да таго часу, калі славяне рассяляліся ў Верхнім Падняпроўі і суседніх абласцях. У выніку інтэнсіўнага асваення славянамі тэрыторыі Беларусі, дзе раней жылі балты, у VIII—IX стст. склаліся этнічна блізкія паміж сабой супольнасці ўсходнеславянскага насельніцтва: *крывічы, дрыгавічы, радзімічы*, часткова *валыняне*, якія названы ў летапісах. На іх аснове ўтварыўся старабеларускі этнас. Ён кампактна размяшчаўся ў Верхнім Падняпроўі, Падзвінні, Панямонні. У яго фарміраванні прынялі ўдзел прадстаўнікі некаторых неславянскіх этнічных утварэнняў. Сярод іх *яцвягі* і іншыя балтамоўныя плямёны.

Межы беларускага этнасу, які складаўся на працягу многіх стагоддзяў, прыкладна ў паўтара раза шырэйшыя, чым сучасная тэрыторыя Рэспублікі Беларусь.

Мовы крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў з'яўляліся разнавіднасцямі ўсходнеславянскай мовы. У той жа час, дзякуючы аднаму балцкаму субстрату (падаснове), паміж гэтымі разнавіднасцямі адбывалася збліжэнне (кансалідацыя) на новай падаснове, што вяло да фарміравання ўласна беларускай мовы.

Продкі ўсходніх славян, якія рассяліліся ў Прыпяцкім Палессі, асімілявалі балцкія плямёны. У выніку гэтага на тэрыторыі, якую займалі прыдняпроўскія балты, узніклі ўсходнеславянскія плямёны — дрыгавічы, крывічы, радзімічы — продкі сучасных беларусаў. На тэрыторыі, дзе раней жылі іранскія плямёны, узніклі паляне, драўляне, севяране, валыняне — продкі сучасных украінцаў. У другой палове I тысячагоддзя н. э. адбывалася асіміляцыя фіна-угорскіх плямён, якая прывяла да ўзнікнення ўсходнеславянскіх плямён — наўгародскіх славен, вяцічаў, часткова верхневолжскіх крывічоў — продкаў сучасных рускіх.

Пытанні і заданні

1. Чым тлумачыцца рознаэтнічнасць насельніцтва Заходняй Еўропы ў раннім сярэднявеччы? 2. Якія былі прычыны перасялення народаў? 3. Вывядзіце на карце вобласці рассялення славян у VI—VII стст. 4. Перапішыце, якія народы-этнасы адносяцца да славян. 5. Якія этнічныя супольнасці ўсходніх славян былі на тэрыторыі Беларусі ў VIII—IX стст.?

§ 5. Утварэнне сярэдневяковых дзяржаў

Зараджэнне дзяржаўнасці ў «варварскіх народаў». Датай падзення Заходняй Рымскай імперыі лічыцца 476 г. У гэтым годзе варварамі быў зняты апошні рымскі імператар, а імператарскія рэгаліі адпраўлены ў Канстанцінопаль. На тэрыторыі Заходняй Рымскай імперыі ўтварыўся шэраг варварскіх каралеўстваў. З гэтых падзей прынята пачынаць гісторыю сярэднявечча.

Аднак распад Рымскай імперыі пачаўся намогара раней. У 395 г. Рымская дзяржава канчаткова распалася на дзве часткі: Заходнюю Рымскую імперыю і Усходнюю. Ураду Заходняй Рымскай імперыі было не пад сілу весці барацьбу з «варварамі», якія наступалі, і таму ён здаваў ім адну тэрыторыю за другой. Яшчэ ў першай палове V ст. у заходніх землях Рымскай імперыі ўтварыліся варварскія каралеўствы: каралеўства *вестготаў* у Іспаніі, каралеўства *вандалаў* у Паўночнай Афрыцы. Крыху пазней узнікла новае каралеўства *бургундаў* у басейне ракі Роны. Бургундыя існавала як самастойная дзяржава да 534 г., калі яна была заваявана франкамі.

Пасля падзення Заходняй Рымскай імперыі ўтварылася каралеўства *остготаў*, а затым *лангабардаў* у Італіі.

З сярэдзіны V ст. пачалося ўварванне на тэрыторыю Брытанскіх астравоў германскіх плямён *англасаксаў* з паўночнага ўзбярэжжа Германіі. Брыты — кельцкае насельніцтва Брытаніі — аказвалі заваёўнікам упартае супраціўленне. Заваёўнікі ўтварылі на тэрыторыі Брытаніі некалькі варварскіх англасаксонскіх каралеўстваў. Найбольш важным было каралеўства Уэсекс. У IX ст. яго каралі аб'ядналі пад сваёй уладай большую частку англасак-

сонскіх каралеўстваў. Краіна пачала называцца Англіяй. У сярэдзіне XI ст. англійскае каралеўства было заваявана нарманамі, якія прыйшлі з кантынента.

З «варварскіх каралеўстваў» у гісторыі сярэднявечнай Еўропы найбольшую ролю адыграла дзяржава *франкаў*. Яна ўзнікла ў канцы V ст. пасля заваявання часткі Галіі германскім племенем саліцкіх франкаў. Першы франкскі кароль Хлодвіг заваяваў усю Галію. У VI ст., падпарадкаваўшы Цюрынгію, Бургундыю, Баварыю і іншыя землі, франкская дзяржава стала вялікім варварскім каралеўствам. Найбольшай магутнасці яна дасягнула пры Карле Вялікім. Яна стала імперыяй пасля яго каронацыі ў 800 г. імператарскай каронай. Франкская дзяржава прадстаўляла сабой кангламерат розных народаў і плямён.

Усе гэтыя плямёны і народнасці эканамічна не былі звязаны паміж сабой, размаўлялі на розных мовах і знаходзіліся на розных ступенях сацыяльнага развіцця. У адных народаў (франкі, лангбарды) ужо да пачатку IX ст. у агульных рысах склаўся феадалізм, у другіх захоўвалася шмат перажыткаў першабытнаабшчыннага грамадства. Кожная з тэрыторый, якую насялялі пэўныя племянныя групы і народы, жыла сваім унутраным жыццём.

У 843 г. паводле дагавора ў Вердэне імперыя канчаткова распалася, што дало пачатак існаванню трох дзяржаў Еўропы: Германіі, Італіі, Францыі.

Германскі кароль у 962 г. захапіў частку Італіі з горадам Рымам і абвясціў сябе рымскім імператарам. Гэтым ён жадаў падкрэсліць, што адраджае былую магутнасць і сілу Рымскай імперыі і імперыі Карла Вялікага. Пазней новую дзяржаву сталі называць *Свяшчэннай Рымскай імперыяй*. У X ст. тэрмін «немцы» становіцца звычайным для абазначэння ўсяго насельніцтва Германіі.

Узнікненне славянскіх дзяржаў. Славяне, якія пасяліліся на Балканскім паўвостраве ў часы нападу іх на гарады і вобласці Візантыі, утварылі ў VII ст. вялікія аб'яднанні — саюзы племянных княстваў. Склалася самастойнае славянскае княства ў Македоніі, якое называлася грэчаскімі і арабскімі пісьменнікамі *Склавініяй* — краінай славян.

У заходніх славян існавалі тэрытарыяльныя аб'яднанні, якія абапіраліся на разгалінаваную сістэму «градаў». На чале такіх плямён стаялі князі, улада якіх, верагодна, была спадчынай. Пануючае эканамічнае і палітычнае становішча займала значь. Гэтыя аб'яднанні плямён можна разглядаць як дзяржавы, якія толькі нараджаліся.

Працэс утварэння буйных раннесярэдневяковых дзяржаў у шматукладным грамадстве павінен быў расцягнуцца на доўгі час. Аднак былі ўмовы, якія паскаралі яго, — пагроза з боку знешніх заваёўнікаў. Гэтым тлумачыцца ўзнікненне першага буйнога дзяржаўнага ўтварэння ў заходніх славян, вядомага пад назвай дзяржавы *Сама*. Яно аб'ядноўвала заходніх і паўднёвых славян на тэрыторыі Чэхіі, Маравіі, Славакіі, на землях лужыцкіх сербаў, часткова славенцаў і харватаў. Заснавальнікам дзяржавы быў славянскі князь Сама (623—658).

Пасля яго смерці значная частка племянных княстваў, якія ўваходзілі ў гэту дзяржаву, ад яе адышлі. На асноўнай тэрыторыі дзяржавы Сама — у Маравіі рост і ўмацаванне дзяржаўнасці працягваліся. Праз паўтара стагоддзя Маравія стала ядром *Вялікамараўскай дзяржавы*, якая ўзнікла ў 830 г. На пачатку X ст. пад ударамі венгерскіх плямён Вялікамараўская дзяржава распалася. У канцы IX — пачатку X ст. утварылася самастойная дзяржава, якая стала ядром чэшскай дзяржавы.

Тэрыторыя сучаснай Балгарыі пры падзеле Рымскай імперыі адышла да Візантыі. У канцы V — пачатку VI ст. на яе пачалі нападаць славянскія плямёны (склавіны і анты). У пачатку VII ст. яны пасяліліся на Балканскім паўвостраве. Пагроза з боку Візантыі, якая імкнулася аднавіць сваё панаванне на занятых славянамі землях, паскорыла ўтварэнне дзяржавы, якая вядома пад назвай — *Першае Балгарскае царства* (681—1018).

У другой палове I тысячагоддзя тэрыторыю Польшчы насялялі славянскія плямёны — паляне, вісяне, мазаўшане, якія ўдзельнічалі ў этнагенезе (складванні) польскага народа. У IX ст. утварылася заходнеславянскае племянное княжанне вісян з цэнтрам у Кракаве. Аднак да X ст. назіраецца замаруджаны тэмп развіцця дзяржаўнасці на тэрыторыі Польшчы ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Еўропы.

У Х ст. у агульным становішчы польскіх зямель адбыліся істотныя змены. Паўплывала на гэта стварэнне суседніх дзяржаў. У канцы Х ст. узнікла *Польская дзяржава* (з 1025 г. Польскае каралеўства). Ад назвы племяннога аб'яднання палян паходзіць назва польскага народа-этнасу, які складаўся ў Х—ХІ стст. Так у раннім сярэднявеччы зарадзіліся сучасныя еўрапейскія дзяржавы.

Пытанні і заданні

1. Якія «варварскія каралеўствы» ўзніклі да распаду Рымскай імперыі? 2. Якія дзяржавы стварыліся пасля падзення Заходняй Рымскай імперыі? 3. Што прадстаўляла сабой Імперыя Карла Вялікага? 4. Назавіце тры дзяржавы, якія ўтварыліся ў выніку Вердэнскага дагавора 843 г. пасля распаду Імперыі Карла Вялікага. Прасачыце на карце граніцы гэтых дзяржаў. 5. Дзе ўзнікла дзяржава Склавінія? 6. Што паскарала ўзнікненне першага буйнога дзяржаўнага ўтварэння заходніх славян? Як гэта дзяржава называлася, якія тэрыторыі яна аб'ядноўвала? 7. Калі існавала Першае Балгарскае царства? 8. Прасачыце на карце тэрыторыю Польскай дзяржавы ў канцы Х ст.

§ 6. Дзяржаўнасць ва ўсходніх славян

Племянныя княжанні. У VII—VIII стст. у славян адбывалася разлажэнне родаплемяннога ладу. Летапіс паведамляе пра буйныя ўсходнеславянскія групы плямён, якіх налічвалася каля 15. У большасці выпадкаў гэта былі так званыя «*племянныя княжанні*».

Больш раннія звесткі ёсць пра *дулебаў*, якія жылі на Валыні. У першай палове VII ст. дулебы вялі настойлівую барацьбу з аварамі (іх звалі яшчэ «обрамі») — цюркскамоўнымі плямёнамі, якія рабілі напады на славян, франкаў, Візантыю. Пасля дулебаў, якія адсюль часткова перасяліліся, іх месца занялі *бужане*, якіх потым выцеснілі *валыняне*. Усходнімі суседзямі валынян былі *драўляне*. Іх цэнтрам з'яўляўся горад Іскорасцень (сучасны Корасцень). У драўлян было сваё палітычнае аб'яднанне — «княжанне». Пазней яно называлася «*Дзевельска зямля*».

Паляне жылі ў Сярэднім Падняпроўі, дзе ўзнік Кіеў. У сацыяльна-эканамічных адносінах паляне былі на больш высокай ступені развіцця, чым іх

суседзі. Палянам належыць значная роля ў стварэнні раннедзяржаўнага аб'яднання ў Сярэднім Падняпроўі «*Рускай зямлі*», ядра старажытнарускай дзяржавы.

Пачатковы летапіс адводзіць *дрыгавічам* абшар паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной. Прыпяцкае Палессе характарызуецца моцнай забалочанасцю. Дрыгавічы былі асобнай этнічнай супольнасцю, жылі самабытна, мелі сваю тэрыторыю і сваё «княжанне».

На поўдні Усходняй Еўропы жылі ўсходнеславянскія плямёны *харватаў, ціверцаў, улічоў*.

На паўднёвым усходзе знаходзіліся *севяране*, якія насялялі басейн Дзясны. Яны межавалі з дрыгавічамі і радзімічамі, і нейкая іх частка прыняла ўдзел у этнагенезе (утварэнні) беларусаў. Найбольшымі гарадамі ў севяран былі Чарнігаў, Ноўгарад-Северскі. Потым севяране далі назву *Северскаму княству*.

Радзімічы — этнічная супольнасць, якая знаходзілася па цячэнні Сажа і яго прытоках. Буйным горадам на іх тэрыторыі быў Гомель, што даказана археалагічнымі раскопкамі. Паводле летапісных легендаў, радзімічы прыйшлі з прапольскіх (ляшскіх) зямель разам з вяцічамі. Ёсць іншае меркаванне вучоных. У Верхнім Паднястроўі выяўлены назвы рэк, якія паўтараюць назвы рэк Пасожжа. У сувязі з гэтым выказана гіпотэза, што на невялікай тэрыторыі Верхняга Паднястроўя жылі тыя славяне, якія пасяліліся на Сажы і сталі называцца радзімічамі.

Найбольш буйным аб'яднаннем плямён былі *крывічы*. Яно падзялілася ў канцы I тысячагоддзя на групы: полацкую, смаленскую, пскоўскую з гарадамі Полацк, Смаленск, Пскоў, Ізборск. Крывічоў, якія жылі па сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны, летапісец называў «*палачанамі*».

Побач з крывічамі знаходзіліся *наўгародскія славены, ці ільменскія славяне*. Гэта паўночная група ўсходніх славян, якія ў VI—X стст. жылі на ўзбярэжжы возера Ільмень, у басейнах рэк Волхаў, Ловаць, Мста.

Аб'яднальныя тэндэнцыі славян выходзілі за межы племянных княжанняў. Наўгародскія славены і крывічы разам з фінскім племенем «*весь*» ствараюць

федэрацыю — *саюз княжанняў*. Аналагічны працэс на базе княжання палян адбываўся ў Сярэднім Падняпроўі.

Племянныя княжанні, якія пачалі ўзнікаць у VI—VII стст., былі зародкамі дзяржаўнасці ў славян. Але не заўсёды так лічылі старажытныя летапісцы і гісторыкі новага часу.

Погляды на паходжанне дзяржавы і назвы «Русь». У сярэдзіне IX ст. ва Усходняй Еўропе з'явіліся *варагі*. Так тут называлі *нарманай* («паўночных людзей»). Знатныя нарманы, ці вікінгі, збіралі ваенныя дружны і ўзначальвалі марскія заваёўніцкія экспедыцыі ў краіны Еўропы — Англію, Францыю, Італію. Нарэшце на вялікіх лодках праз Фінскі заліў, раку Няву, Ладажскае возера, раку Волхаў, а таксама праз Рыжскі заліў і раку Заходнюю Дзвіну варажскія дружны праніклі ў землі ўсходніх славян і суседніх неславянскіх народаў. Часам варагі з'яўляліся купцамі, мелі арабскія манеты і розныя тавары, але ў большасці яны былі воінамі, імкнуліся авалодаць вялікім водным шляхам «з вараг у грэкі» і гарадамі на гэтым шляху.

Варагі з'явіліся ў Наўгародскай зямлі і сталі браць даніну з славен (наўгародскіх), крывічоў і угра-фінскіх плямён (чудзь, мера, весь). У летапісах расказваецца, што наўгародцы, крывічы, чудзь адмовіліся плаціць варагам даніну, прагналі іх за мора і «пачалі ўладарыць самі па сабе». Аднак сярод паўночных плямён успыхвалі войны. Тады яны, і ў першую чаргу наўгародцы, «запасілі» да сябе князя *Рурыка*.

Летапісцы лічылі, што «ўсобіцы» рабілі такое «запрашэнне» мэтазгодным і нават неабходным. Князь запрашаўся для ўстанаўлення «нарада», унутранага ўпраўлення, як суддзя-міратворца. У тыя часы грамадства знаходзілася на тым узроўні развіцця, калі адсутнасць князя здавалася бедствам. Летапісцы лічылі, што менавіта ад «запрашэння» варагаў бярэ пачатак дзяржаўнасць ва ўсходніх славян. Апавяданне пра «запрашэнне» растлумачвае, як з'явілася варажская княжацкая дынастыя ў Ноўгарадзе, а затым у Кіеве. Сапраўдныя вытокі стварэння дзяржавы больш глыбокія і больш старажытныя.

З вырашэннем пытання аб паходжанні дзяржавы

Русі звычайна звязваецца спрэчка аб паходжанні слова «Русь». У летапісах, якія складаліся ў Ноўгарадзе і Кіеве, сказана адназначна: *руссю* называліся варагі («Пайшлі за мора да варагаў, да русі. Бо так звалі тых варагаў — рус»). Адсюль і назва дзяржавы — *Русь*. Пытанне гэта вельмі складанае, супярэчлівае і канчаткова не вырашанае. Гісторыкаў, якія яго вывучалі, называлі адных «нарманістамі», другіх «антынарманістамі». Першыя згаджаліся з летапісцамі, другія рашуча адваргалі паведамленні летапісаў адносна вялікага ўкладу нарманаў у стварэнне старажытнарускай дзяржавы.

Цяпер большасць гісторыкаў прытрымліваецца таго погляду, што ў славян да IX ст. існавалі ўсе сацыяльна-эканамічныя перадумовы для ўзнікнення сваёй дзяржаўнасці. З'яўленне варагаў рашаючага значэння ў гэтай справе не мела, але паскарала яе.

Дзяржава Кіеўская Русь. Сын Рурыка *Ігар* быў малалетні, калі памёр яго бацька. Сваяк Рурыка князь *Алег* пачаў падпарадкаванне ўсходнеславянскіх плямён, якія былі за межамі Наўгародскай зямлі. У 882 г. Алег захапіў Кіеў, забіўшы тут князёў Аскольда і Дзіра. Паводле летапісу, Алег назваў Кіеў «маці гарадам рускім».

Аб'яднанне пад уладай аднаго князя гарадоў Кіева і Ноўгарада было важнай падзеяй развіцця ўсходнеславянскай дзяржаўнасці.

Алег і Ігар былі першымі кіеўскімі князямі, якія падпарадкавалі сваёй уладзе амаль усе племянныя княжанні ўсходніх славян. Падпарадкаванне здзяйснялася выключна сілай. Звычайна, калі ўлада ў Кіеве пераходзіла ад аднаго князя да другога, асобныя племянныя княжанні адмаўляліся плаціць даніну. Кіеўскія вялікія князі абапіраліся на сваю дружыну. Яна ўтрымлівалася за кошт збіраемай даніны. У тыя часы нярэдка збор даніны нагадваў грабежніцкія наезды.

У X—XI стст. галоўнымі прадуктамі, якія Русь збывала на рынках Канстанцінопаля, былі *футра*, *воск*, *мёд* і *рабы*, захопленыя ў час войнаў. Правы рускіх купцоў у Канстанцінополі (Царградзе) забяспечваліся сілай кіеўскіх князёў, якія рабілі паходы да берагоў Візантыі. Паспяховы быў паход Алега на Канстанцінопаль у 907 г. У ім удзельнічаў у якасці саюзніка Полацк. Грэкі вымушаны былі выплач-

ваць даніну. Частка яе ішла ў Полацк. Яшчэ большы размах набылі паходы *Святаслава* ў замежныя краіны.

Кіеўскі князь лічыўся «вялікім князем рускім». Варагі-русы не адрозніваліся высокім узроўнем культурнага развіцця і хутка змешваліся са славянамі, губляючы сваю мову і звычаі. Сын Ігара вялікі князь *Святаслаў* быў тыповым славянінам па знешняму выглядзе і звычках.

У летапісе пад 944 г. у апошні раз сустракаецца імя палян. Пасля яго змяніла назва Русь, якая паступова замацавалася за той часткай усходніх славян, якія жылі вакол Кіева, *Пераяслаўля*, *Чарнігава*. Першапачаткова толькі гэта тэрыторыя называлася *Рускай зямлёй*; яна з'яўлялася ў складзе старажытнарускай дзяржавы тэрытарыяльна і палітычна пануючым ядром. Панаванне *Рускай зямлі* на чале з Кіевам распаўсюджвалася на іншыя землі, якія знаходзіліся пад яе ўладай.

Яшчэ ў XI—XII стст. Кіеўшчына пад назвай Русь, *Руская зямля* супрацьпастаўлялася не толькі паўночным абласцям — *Наўгародскай*, *Суздальскай*, *Разанскай* землям, але і паўднёвым. *Драўлянская зямля*, *Валынь* і *Галічына* выключаліся з Русі. Толькі пазней, у канцы XII—XIII ст., назва Русь распаўсюджвалася на ўсіх усходніх славян.

У склад старажытнарускай дзяржавы ўваходзілі землі плямён і народаў, якія знаходзіліся на розным узроўні развіцця. Таму Русь падобна іншым раннефеадальным дзяржавам, не магла быць цалкам адзінай. У часы яе росквіту ў канцы X — першай палове XI ст. можна гаварыць толькі аб яе адносным, хутчэй фармальным, адзінстве.

Абапіраючыся на сваю ваенную сілу і выкарыстоўваючы зацікаўленасць мясцовай знаці ў падтрымцы дзяржаўнай улады, кіеўскія князі прадстаўлялі Русь у міжнародных зносінах.

У гады княжання *Яраслава Мудрага* (1015—1054) фактычна завяршылася існаванне Русі як фармальна адзінай дзяржавы. Пасля яго смерці Русь распалася на часткі і наступіў новы этап яе гісторыі. Для гэтага этапу характэрны вельмі заблытаныя адносіны паміж прадстаўнікамі дынастыі *Рурыкавічаў*, якія варагавалі паміж сабой і змагаліся за кіеўскі трон, што лічыўся велікакняжацкім. У 20-я гг.

XII ст. *Уладзімір Манамах* і яго сын *Мсціслаў* рабілі спробы ўмацаваць старажытнарускую дзяржаву.

Кіеўскі князь *Мсціслаў Уладзіміравіч* у 1127 г. зрабіў вялікі паход на Полацкую зямлю з мэтай яе падпарадкавання. Пасля яго смерці ў 1132 г. рэзка абарваліся ўсе феадальныя сувязі і Кіеўская Русь раскалолася назаўсёды: «и раздрася вся Русская земля», занатаваў летапісец.

Старажытная Русь распалася на асобныя самастойныя землі — дзяржавы. Буйнейшымі з іх былі *Кіеўская, Чарнігаўская, Галіцкая, Валынская, Най-гародская, Смаленская, Уладзіміра-Суздальская, Тураўская*. Самастойным княствам-дзяржавай працягвала заставацца *Полацкая зямля*.

У XII ст. узнікла назва *Украіна* (з асновай «край»), якая потым дала назву ўкраінскаму народу.

Кіеўская Русь мае некаторыя агульныя рысы па свайму паходжанню, па структуры і па далейшаму лёсу з імперыяй Карла Вялікага.

Пытанні і заданні

1. Калі ўзнікаюць племянныя княжанні ўсходніх славян?
2. Назавіце, якія племянныя княгіні існавалі. Пакажыце іх прыблізнае месцазнаходжанне на карце.
3. Якія доказы можна прывесці на карысць таго, што Русь была дзяржавай усходніх славян?
4. Якая тэрыторыя першапачаткова называлася Руссю?
5. На якія землі-княствы распалася Кіеўская Русь у першай палове XII ст.?

§ 7. Дзяржаўнасць на беларускіх землях

Полацкая зямля: узаемадачынненні з Руссю. Імкненне да стварэння дзяржаўнасці ўласціва многім народам, у першую чаргу тым, якія асэнсоўвалі сябе самастойным этнасам. Дзяржава арганізоўвае дзейнасць людзей, рэгулюе грамадскае жыццё, абараняе агульныя інтарэсы ад знешніх ворагаў.

З нараджэннем этнічных супольнасцей у раннім сярэднявеччы стваралася дзяржаўнасць. Летапісец паведамляе, што першапачатковым насельніцтвам у Полацку былі крывічы. У іх існавала сваё старажытнае «княжанне», відаць, узнікае ў VI—VIII стст. і створанае групай плямён, якім належала банцараўская археалагічная культура і культура

доўгіх курганоў Віцебшчыны. Племянное княжанне *крывічоў-палачан* паслужыла гістарычным ядром *Полацкага княства-дзяржавы*.

Полацкае княства ўзнікла ў сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны, займала ў X—XI стст. усю Паўночную Беларусь і межавала на поўначы з *Наўгародскай зямлёй*, на ўсходзе са *Смаленскім княствам*, на поўдні з *Тураўскім княствам*, на захадзе з землямі *лета-літоўскіх і латышскіх плямён*. Уладанні Полацка прасціраліся па ніжняму цячэнню Заходняй Дзвіны, дзе былі гарады Герцыке і Куkenойс, да Рыжскага заліва.

Полацкая зямля — адно з буйнейшых княстваў ва Усходняй Еўропе ранняга сярэднявечча. Па сваіх памерах яно было прыблізна роўнае Баварскаму герцагству на тэрыторыі Германіі, Партугальскаму каралеўству на Пірэнейскім паўвостраве.

Для Полацкага княства, як і для іншых сярэньвяковых краін, характэрна сукупнасць трох *галоўных адзнак дзяржавы*: 1) размяшчэнне насельніцтва па тэрытарыяльнай прыкмеце, а не на аснове кроўнароднасных сувязей, як гэта было пры старой родавай арганізацыі, 2) наяўнасць дзяржаўнай улады (князь, дружина), 3) абкладанне падаткамі (даніна, палюддзе) для ўтрымання яе прадстаўнікоў.

Полацк не аддзяляўся ад свайго княства і быў яго арганічнай часткай. Полацк і яго воласць упамінаюцца ў пачатковым летапісе пад 862 годам. Гэта было старажытнае дзяржаўнае ўтварэнне. Першым гістарычна вядомым князем у Полацку стаў *Рагвалод*. Яго выключнае незалежнае становішча сярод іншых князёў летапісец падкрэсліў словамі: «держажцю и владеющю и княжашцю Полотьскую землю».

Полацкае княства існавала як самастойная дзяржава, у якой асноўным насельніцтвам былі прабеларускія плямёны *крывічоў-палачан*. Уладзіміру Святаславічу, які змагаўся са сваім братам Яраполкам за ўладу ў Кіеве, удалося захапіць Полацк. Рагвалод быў забіты, яго дачка Рагнеда прымусова стала жонкай Уладзіміра. Праз некалькі гадоў яна зрабіла няўдалы замах на жыццё Уладзіміра і была выслана з Кіева разам з сынам Ізяславам на сваю «вотчыну» ў Полацкую зямлю.

Ізяслай быў князем у Полацку да 1001 г., затым княжылі *Брачыслаў* (1003—1044), *Усяслаў* (1044—

1101) і шматлікія яго сыны і ўнукі. Існаванне княжацкай дынастыі, правы якой захоўваліся на працягу стагоддзяў,— прыкмета дзяржаўнасці Полацкай зямлі. Паміж Полацкам і Кіевам адбывалася барацьба, якая працягвалася з перапынкамі больш чым 100 гадоў. Полацкія князі двойчы займалі Ноўгарад (1021, 1066 гг.), змагаліся за Пскоў і Смаленск. Пры Усяславе Брачыславічу Полацкае княства дасягнула найбольшай магутнасці і стала галоўным канкурэнтам Кіева. У 1067 г. адбылася крывавае бітва на Нямізе, ішлі войны з Уладзімірам Манамахам. У 1127 г. сын Манаха кіеўскі князь Ізяслаў арганізаваў вялікі паход паўднёварускай каліцыі князёў супроць Полацкай зямлі. Затым адбываўся распад Кіеўскай Русі. Полацкая зямля таксама распалася на ўдзельныя княствы (*Полацкае, Менскае, Друцкае, Заслаўскае, Лагойскае, Віцебскае* і інш.). Полацк працягваў лічыцца галоўным горадам сярод іншых гарадоў паўночнай часткі Беларусі.

Улада князёў у Полацку значна аслабла. Іх назначэнне і выгнанне залежала ад *веча* — народнага сходу, роля якога ў Полацку асабліва ўзрасла з канца 20-х гг. XII ст. На *веча* вырашаліся пытанні вайны і міру, гандлёвыя і іншыя справы. *Веча* істотна абмяжоўвала ўладу князя, аднак не зніштажала яе. Князь прымаў удзел у справах кіравання, меў сваю дружыну, вяршыў суд. Полацкае *веча* выбірала князем толькі прадстаўніка полацкага княжацкага дома. Чужародны князь не мог разлічваць на тое, каб утрымацца ў Полацку.

Існаванне Полацкай зямлі на чале з Полацкам — буйнейшым цэнтрам заходніх зямель усходняга славянства — спрыяла зараджэнню гаспадарчай і культурнай супольнасці гэтых зямель і ўзнікненню ўмоў для далейшага фарміравання *беларускага народа-этнасу*. Вакол Полацка і Смаленска ўзнік буйны мясцовы дыялект, які адыграў значную ролю ў складванні беларускага народа.

Тураўская зямля: асабліваасці яе дзяржаўнасці. *Тураўскае княства* ўтварылася на аснове княжання *дрыгавічоў* у паўднёвай частцы Беларусі. У летапісе пад 980 г. гаворыцца, што, калі Рагвалод прыйшоў з-за мора (відаць, са Скандынавіі) і быў у Полацку зусім незалежным правіцелем, у гэты час *Туры*

княжыў у Тураве. На тэрыторыі Беларусі ў другой палове X ст. існавалі адначасова дзве незалежныя дзяржавы з цэнтрамі ў Полацку і Тураве. Тураўскае княства заставалася такім і пры сыне Уладзіміра Святаславіча — *Святаполку Акаynnym* у 988—1015 гг. Святаполк абапіраўся на падтрымку свайго цесця — польскага князя Баляслава і вёў у Тураве незалежную палітыку.

Грамадства тых часоў асэнсоўвала гісторыю генеалагічна, гэта значыць як гісторыю княжацкага роду. Вось чаму летапісцы гавораць пра князёў або нават выключна пра іх. Аднак гэтыя летапісныя звесткі застаюцца важнымі крыніцамі, на падставе якіх можна ўзнавіць у агульных рысах палітычную гісторыю Тураўскай зямлі.

З сярэдзіны XI ст. Тураўскае княства таксама мела сваіх князёў. Двое з іх пераходзілі на кіеўскі трон. Затым Тураў трапіў у поўную залежнасць ад Кіева. Пры гэтым Тураўскае княства працягвала заставацца цэльнай, непадзельнай тэрыторыяй.

У 1158 г. энергічны князь *Юры Яраславіч* дамогся незалежнасці Турава і аднавіў на тураўскім троне мясцовую дынастыю, прадстаўніком якой ён сам з'яўляўся. Тураў зноў стаў самастойным княствам, незалежным ад кіеўскіх князёў, што было істотнай з'явай у гісторыі Беларусі.

Грамадска-палітычны лад у Тураве мае асаблівасці ў параўнанні з Полацкам. Тураўскія князі паводле роднасных сувязей мелі права перайсці на вялікакняжацкі трон у Кіеве, калі для гэтага надыходзіла іх чарга як прадстаўнікоў княжацкага роду *Рырыкавічаў*. Адначасова Тураўскае княства працягвала падпарадкоўвацца «свайму» князю, які становіўся вялікім князем кіеўскім. У Тураў назначаўся кіраваць княжацкі намеснік — *пасаднік*. Пасаднік працягваў дзейнічаць, калі князь зноў вяртаўся ў Тураў, як было з князем *Вячаславам* і пасаднікам *Жыраславам Іванкавічам*. Знаходжанне ў горадзе адначасова князя і пасадніка — з'ява незвычайная для іншых гарадоў, акрамя Ноўгарада на Волхаве, які ў той час уяўляў сабой сярэдневяковую рэспубліку.

Тэрмін «пасаднік» звязаны са словам «пасаdziць», што азначае: назначыць, выбраць, паставіць. У XI ст. з Кіева ў Ноўгарад вялікім князем назначаліся пасаднікі для кіравання горадам. Пазней у

Ноўгарадзе фарміруецца «*пасаdnіцтва новага тыпу*». Наўгародскі пасаdnік стаў выбірацца на веча з ліку баяр. Ён кантраляваў і накіроўваў дзейнасць князя, які быў побач у гэтым горадзе.

Пра выбарную пасаду пасаdnіка ў Тураве звестак няма. Магчыма, пасаdnік тут быў у падпарадкаванні князя. Аб існаванні пасаdnіка ў Полацку звесткі таксама адсутнічаюць.

У Тураве складалася свая сістэма кіравання горадам і воласцю. Тут дзейнічала веча. Паводле паведамлення жыцця Кірылы Тураўскага, ён стаў епіскапам па просьбе князя «і людзей таго горада». З гэтага вынікае, што гараджане ў Тураве мелі права голасу нават тады, калі вырашалася пытанне пра назначэнне епіскапа. Факт цікавы тым, што ва ўсе гарады, уключаючы Полацк, епіскап назначаўся кіеўскім мітрапалітам. Выключэннем з гэтага правіла быў Ноўгарад, там епіскап выбіраўся вечам, а з-тым яго фармальна пасвячаў мітрапаліт у Кіеве.

У Тураве існавала пасада *тысяцкага*. Тысяцкі ўзначальваў гарадское апалчэнне. Сярод тураўскіх воінаў у крыніцах названы маладыя дружыннікі «*отракі*». Тураўскі тысяцкі Іванка ўдзельнічаў у паходзе 1127 г. на Полацкую зямлю, які арганізаваў кіеўскі князь Мсціслаў.

Буйным горадам быў Пінск. Ён знаходзіўся на водным шляху з Кіева ў Польшчу і адыгрываў значную эканамічную і палітычную ролю ў гісторыі краю. Таму многія гісторыкі прытрымліваюцца назвы «*Турава-Пінскае княства*».

Тураўская зямля-княства складалася ў канцы X ст. і захоўвала сваё значэнне ў XI ст. На пачатку XII ст. часова пазбавілася палітычнай самастойнасці і была ў складзе Кіеўскай зямлі. З канца 50-х гг. XII ст. канчаткова вылучылася і ў Тураве зацвердзілася пастаянная дынастыя князёў.

У другой палове XII ст. з Тураўскай зямлі выдзеліліся асобныя ўдзельныя княствы: *Тураўскае, Пінскае, Клецкае, Слуцкае*. Тураўская зямля згубіла былое палітычнае значэнне. Дробныя княствы трапілі ў залежнасць ад галіцка-валынскіх князёў.

Берасцейскія землі ў Сярэднім Пабужжы. Землі Сярэдняга Пабужжа на працягу многіх стагоддзяў уключалі гарады *Берасце, Камянец, Кобрын, Драгічын, Мельнік, Бельск*. Размяшчаліся яны па абодвух

баках Заходняга Буга. Уся гэта прастора была аб'яднана вакол свайго галоўнага горада Берасця.

Неабгрунтаваным з'яўляецца ўключэнне некаторымі гісторыкамі Берасця ў склад старажытнай Валыні. У яго з Валынню існавала толькі палітычная сувязь. Берасцейшчына аддзялялася ад Валыні балотамі і пушчамі, з якой амаль не мела тэрытарыяльных сувязей. Яна з'яўлялася прыродным прадаўжэннем у заходнім напрамку турава-пінскага дрыгавіцкага Палесся, а на поўначы злівалася ў адзіны масіў з Гродзеншчынай.

На працягу многіх стагоддзяў не існавала этнічнай мяжы паміж *Падляшшам* (на тэрыторыі Польшчы) і астатняй часткай *Берасцейскай зямлі*. Адзінства зямель Сярэдняга Пабужжа было парушана ў XVI ст. Люблінскай уніяй, калі гэтыя землі трапілі пад уладу шляхецкай Польшчы. Землі Сярэдняга Пабужжа былі цесна звязаны з тэрыторыяй, дзе складалася беларуская этнічная супольнасць.

У асваенні Берасцейскага Пабужжа прынялі значны ўдзел *дрыгавічы*. Гэта пацвярджаюць матэрыялы археалагічных даследаванняў. У вярхоўях басейна Заходняга Буга ў IX—XI стст. знаходзілася таксама групка ўсходніх славян — *валынян*. У Пабужжы распаўсюджаны «каменныя курганы», пры ўзвядзенні якіх выкарыстоўваліся, акрамя пяску і суглінку, валунныя камяні. Курганы падобны да пахаванняў яцвягаў — заходнебалцкіх плямён. Уяўляецца верагодным меркаванне, што каменныя курганы Берасцейшчыны належалі нашчадкам *славянізаваных яцвягаў*.

У летапісах пад 1017 і 1019 гг. з'яўляюцца першыя звесткі аб Берасці, калі адбывалася драматычная барацьба паміж сынамі Уладзіміра Святаславіча (хрысціцеля Русі) за велікакняжацкі трон.

Горад быў заснаваны ў пачатку XI ст., напэўна, выхадцамі з дрыгавіцкага племяннога княжання. Берасце было невялікай, але важнай крэпасцю і горадам-дзяржавай на заходняй мяжы ўсходняга славянства. Горад знаходзіўся пад пратэктаратам (заступніцтвам) больш моцных суседзяў: спачатку Турава, затым Кіева і Уладзіміра-Валынскага. Польскія князі праяўлялі зацікаўленасць да Берасця і, напэўна, захапілі яго.

Летапіс паведамляе аб некалькіх паходах Яра-

слава Мудрага да Берасця. Відаць, гэтыя паходы былі безвыніковымі і горад быў вызвалены ад палякаў толькі ў 1043 г.

У XI—XIII стст. у Сярэднім Пабужжы сутыкаліся інтарэсы турава-пінскіх, кіеўскіх, галіцка-валынскіх, а ў XIV ст. і літоўскіх князёў з інтарэсамі польскіх князёў і феадалаў. Польскія князі ў канцы XII — пачатку XIII ст. часова захоплівалі пабужскія землі і г. Берасце. Драгічынскую воласць захапілі нямецкія рыцары Дабжынскага ордэна, якія ў 1237 г. былі разбіты і выгнаны галіцка-валынскім князем *Данілам Раманавічам*.

У 1153 г. у Берасці самастойна княжыў князь *Уладзімір Андрэевіч*, пазней *Уладзімір Мсціславіч*. Аднак тут не ўтварылася свая дынастыя князёў, што з'яўляецца асаблівасцю грамадска-палітычнага жыцця гэтага горада. У канцы XII ст. Берасце было ў складзе ўладанняў галіцка-валынскага князя *Рамана Мсціславіча*. Гэты князь пашырыў уладу на Кіеў, стаў наймагутнейшым князем Русі, меў аўтарытэт у вярхах Візантыі, Польшчы, Венгрыі і Рыма.

У Берасці ўлада належала вечу. У летапісе ёсць звесткі аб самастойных дзеяннях «берасцянян», названы *ваявода Ціт*, які ўзначальваў мясцовае войска. Звестак недастаткова, каб высветліць больш падрабязна дзяржаўны лад Берасця, ступень самастойнасці ці васальнай залежнасці ў асобных перыяды існавання горада і яго акругі.

Землі Пасожжа. Сярэдневяковыя землі Пасожжа ўваходзілі ў *Смаленскае* і *Чарнігаўскае* княствы.

Смаленск быў галоўным горадам смаленскіх крывічоў. *Смаленскія крывічы*, вельмі блізкія паводле паходжання і культуры да полацкіх крывічоў, удзельнічалі ў этнагенезе беларусаў. *Смаленск* стаў цэнтрам буйнога Смаленскага княства. Да гэтага княства ў XII—XIII стст. адносілася паўночная частка Пасожжа з гарадамі *Мсціславам*, *Крычавам*, *Прупоем* (Прапошаск, цяпер Слаўгарад). Да Смаленскай зямлі ў 1116 г. адышлі *Копысь* і *Орша*, але Орша была вернута Полацку.

Горад Мсціслаў з 1180 г. з'яўляўся цэнтрам удзельнага княства, дзе княжыў *Мсціслаў Раманавіч* з роду Уладзіміра Манамаха. У канцы XII ст., з'яўляючыся смаленскім князем, ён далучыў горад да Смаленска.

Тэрыторыя ніжняга цячэння Сажа з *Гомелем* і *Чачэрскам*, а таксама *Рэчыца* на Дняпры ў XII—XIII стст. уваходзілі ў склад моцнага Чарнігаўскага княства. Гомель вельмі старажытны горад, у летапісах ён названы позна, пад 1142 г., калі ён належаў *Ігару Вольгавічу*, на якога напаў смаленскі князь. Гомель і Чачэрск былі чарнігаўскай вотчынай *князёў Давыдавічаў*. У 60-х гг. XII ст. у Гомелі з'явіўся княжацкі трон. Падрабязных звестак аб Гомельскім княстве ў летапісах няма. Данія археалагічных раскопак пацвердзілі, што Гомель з'яўляўся буйным горадам і быў разбураны ў часы мангола-татарскай навалы.

Пытанні і заданні

1. Якія функцыі выконвае дзяржава? Якія галоўныя адзнакі яна мае? 2. Прыкладзіце доказы, што Полацкае княства было раннесярэдневяковай дзяржавай. 3. У чым заключаліся асаблівасці дзяржаўнага кіравання ў Тураўскай зямлі-княстве? 4. Назавіце гарады, якія ўзніклі ў Сярэднім Пабужжы. На якіх тэрыторыях яны цяпер размяшчаюцца? 5. Да якіх княстваў належалі гарады, якія знаходзяцца цяпер на тэрыторыі Пасожжа ва ўсходняй Беларусі?

Раздзел III. ШЛЯХІ РАЗВІЦЦЯ ФЕАДАЛЬНЫХ АДНОСІН

§ 8. Сацыяльна-эканамічнае жыццё

Узнікненне феадалізму ў Заходняй Еўропе. Варварскія плямёны нанеслі шэраг удараў па рабаўладальніцкай Рымскай імперыі і адыгралі вельмі істотную ролю ў пераходзе ад *антычнага рабаўладальніцкага ладу да феадалізму ў Заходняй Еўропе*.

У V—VI стст. пасля перасялення германцаў на тэрыторыю Галіі, Італіі, Іспаніі, Паўночнай Афрыкі іх зямельныя надзелы сталі *алодамі* — свабодна адчужальнай уласнасцю. Германцы, як і мясцовыя жыхары, прадавалі, куплялі, даравалі і завяшчалі рухомую і нерухомую маёмасць. Гэта было істотнай перадумовай зараджэння феадальных адносін.

Адной з форм прыцягнення свабодных сялян да феадальнай залежнасці быў *прэкарыі* — права ка-

рыстання зямлёй, якое прадстаўляў землеўладальнік паводле просьбы селяніна, за што гэты селянін абавязаны быў несці пэўныя *павіннасці*. Ранейшыя абшчыны (маркі) захаваліся, але яны цяпер залежалі ад землеўладальнікаў. На зямлі былой свабоднай абшчыны ўзнікала феадальнае памесце, у якім працавалі *залежныя сяляне*.

Утварэнне буйнога феадальнага землеўладання, з'яўленне феадальна залежных сялян у розных краінах мела свае асаблівасці, якія былі звязаны з гістарычнымі ўмовамі развіцця гэтых краін. У шэрагу абласцей Заходняй Еўропы феадалізм развіваўся ў выніку сінтэзу германскіх родаплемянных і познарымскіх рабаўладальніцкіх адносін. Такі шлях развіцця ранняга феадалізму быў характэрны для Вестгоцкага, Франкскага і іншых каралеўстваў.

Уступаючы ў кантакты з рымлянамі, германцы запазычвалі некаторыя дасягненні рымскай тэхнікі і агракультуры. Нават на стадыі разлажэння рымскае рабаўладальніцкае грамадства стаяла па ўзроўню вытворчых сіл намнога вышэй, чым германскія плямёны. Для познарымскай аграцэхнікі характэрны двухполле і трохполле, добрае ўгнаенне глебы, стойлавае ўтрыманне жывёлы.

У заваяваных краінах германцы са свайго боку аказвалі ўплыў на развіццё вытворчых сіл. За кошт германскіх абшчыннікаў, што перасяліліся, значна вырас слой свабоднага сялянства і атрымала развіццё *дробная вытворчасць*, якая тады была прагрэсіўнай формай гаспадаркі.

Адрозніваўся працэс феадалізацыі, які гісторыкі называюць *«бясінтэзным»*. Ён праходзіў у краінах, дзе ўзаемадзеянне з рымскім грамадствам было менш значным і поўным (Лангабардскае каралеўства) ці адсутнічала наогул (англасаксонскія каралеўствы і ўсе вобласці ўнутранай Германіі). Тут феадалізацыя ішла марудна. Без усялякага ўзаемадзеяння з познарымскімі адносінамі адбывалася разлажэнне родавага ладу і станаўленне феадальных адносін у скандынаўскіх краінах, а таксама ў краінах лясной паласы Усходняй Еўропы, уключаючы тэрыторыю Беларусі.

Буйных франкскіх землеўладальнікаў сталі называць *сеньёрамі*. Сеньёры станавіліся гаспадарамі свабодных людзей, якія добраахвотна ўступалі ў за-

лежнась ад іх звычайна ў якасці *васалаў*. Зямельнае ўладанне, якое даваў кароль (ці які-небудзь другі буйны феадал) у пажыццёвае карыстанне васалу на ўмовах выконвання ваеннай ці адміністрацыйнай службы, называлася *бенефіцый*.

Паступова бенефіцый ператвараўся ў *феод* — зямлі, якія аддаваліся ў спадчыннае ўладанне сеньёрам свайму васалу. Васал абавязаны быў за гэта несці ваенную службу. Было яшчэ паняцце «лен». Першапачаткова яно азначала тое ж, што бенефіцый, затым тое ж, што феодал.

Феадал — гэта зямельны ўласнік, уладальнік феода (лена), які эксплуатаваў сялян. *Феадалізм* — уклад, які заснаваны на ўмоўнай прыватнай уласнасці на зямлю і эксплуатацыі асабіста залежных сялян. Для феадалізму характэрна прысваенне феадаламі працы сялян у форме зямельнай рэнты. Феадалізму ўласцівы тры яе формы: 1) *адрабочная рэнта*, ці *паншчына*; 2) *рэнта прадуктамі*, ці *аброк*; 3) *грашовая рэнта*.

У Заходняй Еўропе склалася іерархічная структура феадальнай зямельнай уласнасці і адпаведна класа феадалаў. Кожны феадал валодаў зямлёю (феодам, ленам), атрыманай ад другога феадала на пэўных умовах. Найважнейшай з іх было выкананне вайскавай службы. Такія пазямельныя адносіны суправаджаліся асабістай залежнасцю падапечнага феадала (васала) ад таго, хто яго апекаваў (сеньёра). Так складвалася «*феадальная лесвіца*» (кароль, герцагі і графы, бароны, рыцары).

Францыя была той краінай, дзе феадальны лад склаўся раней за ўсё і меў найбольш закончаную форму. Феадальны спосаб вытворчасці тут стаў пераважаючым, пачынаючы з IX—X стст. Працэс феадалізацыі ў Германіі па тэмпах развіцця быў значна больш марудны і скончыўся толькі на мяжы XI—XII стст., амаль на два стагоддзі пазней, чым у Францыі. Прыкладна такое ж становішча было ў Англіі і Скандынаўскіх краінах.

Думкі гісторыкаў пра грамадства і гаспадарку Кіеўскай Русі. Разлажэнне родаплемянных адносін і станаўленне феадалізму ва ўсходніх славян адбывалася без узаемадзеяння з познарымскімі адносінамі. Тут адбываўся «бяссінтэзны», намнога больш замаруджаны працэс зараджэння феадальных адносін,

чым, скажам, на тэрыторыі Паўночнай Францыі ў раёне Парыжа, дзе ён праходзіў прыкладна на тры стагоддзі раней.

Буйнейшы рускі гісторык В. В. Ключэўскі лічыў пануючым фактам эканамічнага жыцця Русі знешні гандаль. Ён адмаўляў баярскае землеўладанне, называў князёў з іх дружинамі «пералётнымі птушкамі Рускай зямлі». На думку Ключэўскага, «эканамічны дабрабыт Кіеўскай Русі трымаўся на рабаўладанні» нават у XII ст.

Відны гісторык Б. Д. Грэкаў і яго паслядоўнікі спрыялі ў наш час шырокаму распаўсюджанню поглядаў, што Кіеўская Русь з'яўлялася ў IX—XIII стст. феадальнай краінай. Спрэчкі аб тым, які характар — рабаўладальніцкі ці феадальны — мела Русь, працягваюцца дагэтуль.

У IX—XI стст. князі збіралі даніну са свабодных абшчыннікаў. Гэты збор ажыццяўляўся ў час палюддзя, калі князь з дружинай з'яўляўся ў назначаным месцы (пазней яно называлася *пагост*) і атрымліваў даніну з мясцовага насельніцтва. Збіранне даніны архаічным спосабам, пераважанне сярод сялян свабодных абшчыннікаў, якія плацілі гэту даніну, значная роля рабскай працы, адсутнасць алода, бенефіцыю і феадальнага землеўладання, з'явілася грунтам для меркавання, што Кіеўская Русь у X—XI стст. і яшчэ пазней не была феадальным грамадствам. Разам з тым нельга поўнасьцю адмаўляць тое, што тады былі элементы феадальных адносін.

Княжацкая ўлада паступова адчужала дзяржаўныя землі разам з сялянамі. У летапісе пад 862 г. сказана, што князь Рурык, знаходзячыся ў Ноўгарадзе, раздаваў «мужам сваім гарады, таму — Полацк, таму — Растоў, другому — Белавозера». Гаворка ідзе аб наданні Рурыкам сваім дружыннікам права збіраць даніну з пералічаных гарадоў і іх валасцей. Гэта найбольш старажытнае сведчанне аб тым, што ва ўсходнеславянскіх землях васал-дружыннік нёс князю-сюзерэну службу за лен, які складаўся з даніны. Словам «муж» называецца чалавек, які набліжаны да князя і якому ў кіраванне і для збірання даніны даецца горад з воласцю. Паступова «мужы» з разнастайнымі азначэннямі («добрыя», «лепшыя») пачалі называцца *баярамі*.

Аднак у Кіеўскай Русі і іншых славянскіх краінах не склалася ў развітой форме іерархічная структура зямельнай уласнасці — «феадальная лясвіца», што адрознівае заходнееўрапейскі феадалізм.

Каб усвядоміць пытанне аб сацыяльна-палітычным ладзе Кіеўскай Русі, прыгадаем законы, запісаныя ў зборніку, які называюць «Рускай Праўдай». З гэтай найважнейшай пісьмовай крыніцы вынікае, што на Русі доўга існавалі перажыткі родаплемянага ладу. Тут гаворыцца аб усходнеславянскай абшчыне *верві*. Гэта была тэрытарыяльная абшчына, у якой вылучаліся асобныя сем'і.

Многія вучоныя лічылі, што асноўным сялянскім насельніцтвам Кіеўскай Русі былі *смерды*. Але «Руская Праўда», гаворачы пра абшчыннікаў, выкарыстоўвала тэрмін «людзі», а не «смерды». Існуе шмат меркаванняў, хто такія смерды. Найбольш верагодна, што гэта былі несвабодныя ці паўсвабодныя княжацкія даннікі, якія сядзелі на зямлі і неслі павіннасці на карысць князя.

Невыпадкова, што «Руская Праўда» значнае месца ўдзяляе рабам. Вядомы яны былі пад назвай — *чэлядзь*, *халопы*. Галоўнай крыніцай рабоў з'яўляўся палон. Калі, паводле паведамлення летапісу, кіеўскі князь Святаслаў пералічвае, чым гандлюе Русь, то ён разам з футрам, воскам, мёдам называе чэлядзь (жывы тавар). Напэўна, «чэлядзь» — тэрмін больш ранні, які некаторы час суіснаваў з новай назвай «халоп».

Халопы — гэта рабы, найбольш эксплуатаемая частка насельніцтва. Поўнымі (абельнымі) халопамі становіліся палонныя, а таксама тыя, хто ажаніўся з халопкаю, дзеці халопаў, даўжнікі і тыя, хто прадаў сам сябе ў халопы пры сведках (такія выпадкі назіраліся нярэдка).

Спрэчным застаецца важнае пытанне аб часе ўзнікнення феадальнага землеўладання ва ўсходніх славян. Некаторыя вучоныя адносяць яго з'яўленне да IX—X стст. Большасць мяркуюць, што ў X ст. існавалі нешматлікія княжацкія сёлы. Іх гаспадарка мела жывёлагадоўчы (пераважна разводзіліся коні), а не пазямельны характар. Толькі ў другой палове XI — першай палове XII ст. утвараецца вотчына, заснаваная на ўласнасці на зямлю, што складала аснову панавання феадалаў у сярэдневяковым гра-

мадстве. Такое меркаванне заснавана на сапраўдных фактах.

Асобную групу залежных людзей у XII ст. складалі закупы. *Закуп* — зусім збяднелы абшчыннік. Ён браў у князя ці яго дружынніка пазыку («купу»), за што абавязваўся працаваць на гаспадара ці на яго раллі, ці як слуга. Закупніцтва — адна з форм ператварэння збяднелых абшчыннікаў у феадальна-залежных сялян.

Праца рабоў ва ўмовах усходнеславянскага грамадства не магла канкурыраваць з працоўнай дзейнасцю сялян-даннікаў. Такія даннікі ў сваёй гаспадарцы былі падобнымі на феадальна-залежных сялян. Яны выраблялі прыбавачны прадукт, які ў іх забіраўся шляхам пазаканамічнага прымусу. Бывае цяжка вызначыць розніцу паміж выплатай даніны і феадальнай рэнтай.

Многія супярэчлівыя з'явы ў эканамічным жыцці Кіеўскай Русі можна паслядоўна растлумачыць, калі зыходзіць з той высновы, што грамадства было *шматукладным*. Эканамічны ўклад як асобны тып адносін паміж людзьмі мае ў сваёй аснове пэўную форму ўласнасці — абшчыннай, рабаўладальніцкай ці феадальнай. Ва ўсходніх славян у IX—XI стст. суіснавалі тры эканамічныя ўклады: першабытна-абшчынны, які быў на схіле, рабаўладальніцкі (ён не атрымаў значнага развіцця) і феадальны, які пачаў нараджацца і якому належала будучае панаванне ў грамадстве. Да пачатку XIII ст. усходнеславянская гаспадарка значна феадалізавалася. Але працэс феадалізацыі не быў завершаны нават значна пазней.

Шматукладнасць, ці рознаўкладнасць, наяўнасць і суіснаванне дзвюх і больш грамадскіх форм — характэрная рыса ўсіх грамадстваў, якія ў сярэднія вякі ў сваім развіцці выйшлі за межы першабытнай абшчыны. Пры феадальным укладзе сістэма васальных адносін неабавязкова і не ўсюды дасягала поўнага развіцця.

У многіх краінах бюссінтэзнай зоны, дзе феадалізм нараджаўся з родаплемяннога ладу, — Паўночна-Заходняя Германія, Скандынаўскія краіны, Брытанія, Польшча, Чэхія, Кіеўская Русь — на працягу доўгага часу існавала свабоднае сялянства, былі значныя рэшткі родаплемяннога ладу, абшчынных

адносін. Мелі месца менш цяжкія формы феадальнай залежнасці сялян у параўнанні з франкскім грамадствам Меравінгаў і Каралінгаў — класічным прыкладам фарміравання феадалізму.

Грамадства і гаспадарка беларускіх зямель у IX—XIII стст. На тэрыторыі Беларусі родаплемянное грамадства знаходзілася да VII ст. на стадыі ваеннай дэмакратыі. У ім ужо былі зародкі будучай сацыяльнай няроўнасці: грамадскі падзел працы, а таксама патрыярхальнае рабства ўзятых у палон іншапляменнікаў. Гэтыя зародкі атрымалі далейшае развіццё ў VIII—X стст.

Фарміраванне ўладанняў полацкага князя ў якасці сюзерэна краіны адбывалася ў X—XI стст. На тэрыторыі Полацкай зямлі ажыццяўлялася ўлада полацкай княжацкай дынастыі, як гэта назіралася ў іншых сярэдневяковых дзяржавах.

У летапісах Полацкая зямля называецца «отчиной» Рагнеды, яе сына Ізяслава і іх нашчадкаў. Слова «отчина» першапачаткова азначала — зямля продкаў, бацькаўшчына. З XII—XIII стст. пад ёй пачалі разумець уласнасць роду — *вотчыну*. Полацкія князі «отчину» сваю вялі па спадчыне ад бацькі Рагнеды Рагвалода, а не ад падаравання кіеўскага князя Уладзіміра.

Улада полацкага князя над «вотчынай» мела для яго значэнне, паколькі яна была заселена сялянамі і ўяўляла для полацкіх князёў матэрыяльныя каштоўнасці. Князі мелі патрэбу ў «данях», «кармленні» і іншых прыбытках з насельніцтва. Без такіх даходаў князь і яго дружына не маглі весці ваеннае жыццё, быць узброенымі, каб удзельнічаць у паходах і войнах.

У васальнай залежнасці ад полацкіх князёў знаходзіліся землі ў ніжнім цячэнні Заходняй Дзвіны (Даўгавы) ва Усходняй Прыбалтыцы. Заходнія хронікі паведамляюць, што «кароль» (князь) з Полацка час ад часу збіраў даніну з ліваў. Полацкія князі выкарыстоўвалі атрады ліваў у час вайны. Паводле паведамленняў нямецкай хронікі, адной з умоў мірнага дагавора 1210 г. Рыгі з Полацкам было пацвярджэнне таго, каб «каралю (полацкаму) штогод плацілася неабходная даніна лівамі ці за іх біскупам (епіскапам) рыжскім».

Латгалы, як і лівы, плацілі даніну полацкаму

князю і пастаўлялі дапаможнае войска. У паўднёвай частцы Латгаліі, на беразе Даўгавы, знаходзіліся два галоўныя ўмацаваныя пункты — *Герцыке* і *Кукенойс*. У Кукенойсе на пачатку XIII ст. княжыў Вячка (Вячаслаў), напэўна, з дынастыі полацкіх князёў.

У Полацкім княстве не занятая асобнымі феадаламі зямля лічылася дзяржаўнай і, каб уступіць ва ўладанне ёй, патрэбна было дараванне ад імя князя. Полацкі князь лічыўся галавой княства, а калі ў XII ст. Полацкая зямля распалася, мясцовыя князі былі валадарамі больш дробных княстваў (валасцей) — *Менскага*, *Друцкага*, *Віцебскага*, *Ізяслаўскага*, *Лагойскага*. Глебавічы захоўвалі за сабой Менск, Барысавічы — Друцк, Васількавічы — Віцебск.

Прычыны пераходу да феадальнай раздробленасці трэба бачыць у з'яўленні і распаўсюджанні феадальнага землекарыстання, з чым звязана ўзнікненне *баярскіх сёл*. Адбываўся працэс паступовага асядання дружыны на зямлю, у выніку чаго князь жадаў умацаваць сваё асабістае княства, сваю «вотчыну». Феадальнай раздробленасці садзейнічаў таксама рост гарадоў, якія становіліся менш залежнымі ад Полацка.

У летапісах пры апісанні падзей, якія адбываліся ў XI—XII стст. на тэрыторыі Беларусі, упамінаецца чэлядзь. Вельмі цікавае паведамленне летапісу аб тым, што ўдава менскага князя Глеба завяшчала пяць сёл з чэляддзю Пячэрскаму манастыру ў Кіеве. Відаць, гэта буйная гаспадарка, у якой працавала чэлядзь.

Каля Полацка мясцовы епіскап Ілля валодаў Сяльцом, у якім ён падараваў Ефрасінні ўчастак для будаўніцтва Спаскай царквы. Падобныя факты — сведчанне наяўнасці феадальных адносін. Манастырскія вотчыны папаўняліся за кошт княжацкіх наданняў і ўкладаў прыватных асоб, што яшчэ раз пацвярджае такую выснову.

Адной з распаўсюджаных форм прысваення чужой працы на беларускіх землях была даніна. Па ўстаўной грамаце смаленскага князя Расціслава (1136 г.) з мясцовага насельніцтва, у тым ліку з жыхароў Копысі, Крычава, паступалі князю «даніна» і «палюддзе».

З аброкам натурай збліжаліся так званыя «карм-

ленні» (права збору даходаў з воласці). Воласць, з якой князь збіраў даходы, якая яго «карміла», у крыніцах называецца «жизнью». Гаворачы пра князя, якога прагналі з Полацка, летапісец падкрэслівае, што браты аднялі ў яго «волюсть и жизнь его всю».

Гісторыя ваенных сутыкненняў Полацка з іншымі княствамі і гарадамі сведчыць, што пераможца накіроўваўся дадому з «палонам». Летапісы неаднаразова паведамляюць аб захопе полацкімі князямі палонных у якасці здабычы ў XI—XII стст. Відаць, частка палону выкарыстоўвалася для працы ў княжацкай вотчыне, у тым ліку на зямлі. Але непасрэдных звестак пісьмовых крыніц аб гэтым няма.

У грамаце полацкага князя Ізяслава (каля 1265 г.) гаворыцца аб выдачы ўцёкшых «паручнікаў», даўжнікоў, халопаў, што сведчыць пра ўцёкі ад сваіх гаспадароў залежнай чэлядзі і пацвярджае наяўнасць перажыткаў рабаўладальніцтва. Есць звестка канца XIII ст. аб тым, што іншаземцы мелі магчымасць купляць рабоў у Віцебску. Аднак няма даных аб больш значным выкарыстанні рабскай працы ў сельскагаспадарчай вытворчасці Полацкай зямлі, чым гэта магло быць у іншых усходнеславянскіх землях.

Аб сацыяльна-эканамічным становішчы іншых беларускіх зямель звестак зусім мала. Летапісец, гаворачы аб асадзе Турава шматлікім войскам у 1158 г., адзначае, што ў наваколлі былі спалены «гарады і сёлы». У Тураўскай воласці існавалі ўмацаваныя двары феадалаў і сёлы, якія ім належалі. Значная частка баярства звычайна знаходзілася ў гарадах.

Аб адной з многіх павіннасцей, якія выконвалі залежныя людзі, — «лоўчым», гаворыцца ў грамаце валынскага князя. Сяляне з сёл каля Берасця павінны былі ўносіць на ўтрыманне княжацкіх слуг аброк натурай, куды ўваходзілі мёд, авечкі, лён, печаны хлеб, авёс, жыта, куры. Жыхары Берасця ў пакаранне за выступленне супраць князя плацілі лоўчае кунамі, г. зн. у грашовай форме.

Грамадскае развіццё сярэдневяковых зямель Беларусі праходзіла тым жа шляхам, як і развіццё астатніх усходніх славян. Тут у IX—XII стст., а месцамі яшчэ пазней ужываліся і перапляталіся тры асноўныя сацыяльна-эканамічныя ўклады: абшчын-

ны, рабаўладальніцкі і феадальны, які паступова становіўся пануючым.

Пытанні і заданні

1. Як узнік федалізм у краінах Заходняй Еўропы? 2. Што азначаюць тэрміны *алод*, *бенефіцый*, *феод*, *лен*? 3. Як вы разумееце сінтэз германскіх родаплемянных і познарымскіх рабаўладальніцкіх адносін? 4. Чым адрозніваўся феод у Францыі ад лена ў Кіеўскай Русі ў X—XI стст.? 5. Пералічыце катэгорыі сялян у Кіеўскай Русі. 6. Што азначае з'ява шматукладнай гаспадаркі ў сярэднявеччы? 7. Прывядзіце доказы, што сацыяльна-эканамічнае развіццё на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. ішло такім жа шляхам, як у іншых славянскіх землях.

§ 9. Узнікненне і рост сярэднявечных гарадоў

Погляды на ўзнікненне і развіццё гарадоў Заходняй Еўропы. У навуцы існуе мноства поглядаў, гіпотэз, тэорый аб паходжанні сярэднявечных гарадоў.

Прадстаўнікі «*бургавай*» тэорыі лічылі, што крэпасць «бург» была тым зернем, з якога ўтварыўся сярэднявечны горад.

У гістарычнай навуцы заходнееўрапейскіх краін распаўсюджана тэорыя аб выключнай *ролі гандлю* ў сярэднія вякі і яго ўплыву на паходжанне гарадоў. Па гэтай тэорыі першапачатковыя раннесярэднявечныя гарады — пасёлкі купцоў, якія ўзнікалі вакол умацаванага пункта «бурга» і знаходзіліся пад яго абаронай.

Значнае пашырэнне атрымала тэорыя, паслядоўнікі якой сцвярджаюць, што вытокі сярэднявечага гарадскога жыцця трэба шукаць у *рымскім свеце*, гарады ж сярэднявечча былі толькі працягам гарадской цывілізацыі, якая ўзнікла ва Усходнім Міжземнамор'і, затым перайшла ў Еўропу і адтуль распаўсюдзілася паўсюдна.

У гістарыяграфіі краін Усходняй Еўропы рашуча пераважае сцверджанне, што пры вызначэнні сярэднявечага горада на першае месца трэба ставіць не гандаль, а *развіццё рамяства*, якое мела непасрэдныя адносіны да вытворчых сіл грамадства. Але добра вядома значная роля далёкага гандлю пры станаўленні гарадоў, асабліва ва Усходняй Еўропе.

Гарады ранняга сярэднявечча былі спачатку адмі-

ністраційними центрами, умацаваними пунктами ці царкоўнымі цэнтрамі (рэзідэнцыямі архієпіскапаў, епіскапаў). Нешматлікае насельніцтва гарадоў у адну-дзве тысячы чалавек мала чым адрознівалася ад жыхароў звычайных сельскіх мясцовасцей. Сярэдневяковыя гарады паступова становіліся цэнтрамі гандлю і рамяства.

Феадальныя гарады з'явіліся ў Італіі ў VIII—IX стст. У некаторых месцах Францыі, Германіі яны ўзнікаюць у X ст. У Англіі гарады афармляюцца на мяжы X—XI стст. Часам масавага з'яўлення гарадоў як сацыяльна-эканамічнай з'явы ў Заходняй Еўропе былі X—XI стст. Таму XI стагоддзе, калі ў Заходняй Еўропе ўжо склаліся гарады, лічыцца храналагічным рубяжом паміж раннім сярэднявеччам (V—XI стст.) і перыядам найбольш поўнага развіцця феадалізму (XI—XV стст.). Рост гарадоў шпарка працягваўся ў XII—XIII стст. У адной толькі Германіі існавала не менш як 350 гарадоў.

У гэтыя стагоддзі ва ўсіх краінах Заходняй Еўропы адбывалася барацьба гарадоў з сеньёрамі. Адны гарады дабіваліся незалежнасці ў выніку паўстанняў і кровапралітных войнаў, другія адкупляліся ад феадальных сеньёраў. Горад меў свой суд, войска, казну. Гараджане стварылі *самакіраванне*, г. зн. бралі ў свае рукі кіраванне справамі горада.

У гарадах пачалі ўзнікаць *цэхі* — аб'яднанні рамеснікаў адной ці блізкіх прафесій. Гарады становіліся цэнтрамі развіцця культуры, грамадскай думкі. У гарадах складваўся шматлікі сацыяльны слой — *бюргерства*. Яно аказвала ўплыў на жыццё саслоўных манархій Заходняй Еўропы ў XII—XIII стст.

Паходжанне гарадоў Кіеўскай Русі. У летапісе названы на тэрыторыі Усходне-Еўрапейскай раўніны ў IX—X стст. каля 20 гарадоў. Да пачатку XIII ст. ёсць звесткі пра 271 горад. На самай справе ўсходнеславянскіх гарадоў было больш.

Буйныя ўсходнеславянскія гарады з'яўляліся адміністрацыйнымі, эканамічнымі і культурнымі цэнтрамі асобных зямель, княстваў ці валасцей. Гарады былі крэпасцямі і адыгрывалі вялікую ролю ў абароне ад варожих нашэсцяў. У гарадах былі развіты гандаль (спачатку з далёкімі краінамі) і рамяство асабліва ў XII — пачатку XIII ст., калі тут знаходзі-

ліся двары феадалаў, засноўваліся цэрквы і манастыры.

Звычайна ўсходнеславянскі (старажытнарускі) горад складаўся з дзвюх частак: «*дзядзінца*», ці «*ўнутранага*» *горада*, і *горада* «*знешняга*» — асноўнай гарадской тэрыторыі з яе разнастайным насельніцтвам, сярод якога пераважалі рамеснікі і гандляры. За сценамі знешняга, «*вакольнага*» горада, утвараючы *пасады*, жыў шматлікі люд. Цэнтрам грамадскага жыцця горада быў «*торг*» — гарадскі рынак.

Для росту гарадоў важнае значэнне мела іх геаграфічнае становішча. Калі горад быў заснаваны на перасячэнні гандлёвых шляхоў, каля пераправы або ў зручным для прыстані вусці ракі, для яго развіцця ствараліся спрыяльныя ўмовы. Як і ў Заходняй Еўропе, наяўнасць пастаяннага рынку, куды збіралася навакольнае сельскае насельніцтва і прыязджалі замежныя купцы, магла прадвызначыць узнікненне горада менавіта на гэтым месцы.

Сацыяльны склад насельніцтва гарадоў вызначаўся разнастайнасцю. Тут жылі купцы, рамеснікі, баяры, князі, дружыннікі, духавенства. Пры дварах феадалаў знаходзіліся чэлядзь і халопы, якія абслугоўвалі вышэйшы слой гарадской знаці. У этнічных адносінах у гарадах пераважалі мясцовыя жыхары, але было нямала выхадцаў з іншых славянскіх племянных княжанняў і прадстаўнікоў неславянскага насельніцтва.

Жыхары гарадоў былі звязаны з сельскай гаспадаркай, мелі агароды, разводзілі жывёлу. Малыя гарады доўга захоўвалі аграрна-гандлёвы ці аграрна-рамесніцкі характар.

Буйнейшым горадам усходняга славянства быў *Кіеў*. На высокім беразе Дняпра ў канцы V—VIII ст. існаваў куст протагарадскіх славянскіх паселішчаў. У IX—X стст. *Кіеў* сфарміраваўся як сапраўдны горад. Пры князю Алегу ўлада кіеўскага князя распаўсюдзілася на Ноўгарад, Чарнігаў, Пераяслаўль, Смаленск, Растоў і іншыя гарады.

У X—XI стст. *Кіеў* з'яўляўся сталіцай дзяржавы, якую гісторыкі называюць Кіеўскай Руссю. Ён налічваў дзесяткі тысяч жыхароў. У выніку распаду гэтай дзяржавы ў другой палове XII ст. утварылася Кіеўскае княства, да якога адносіліся гарады *Выш-*

гарад, Белгарад, Канеў, Родзень, Іскорасцень і інш. Некаторыя з іх былі буйнымі гарадамі, займалі плошчу ў 60—80 гектараў.

На тэрыторыі Украіны другія буйныя гарады сталі сталіцамі асобных княстваў: Чарнігаўскага — Чарнігаў, Галіцкага — Галіч, Валынскага — Уладзімір Валынскі, Пераяслаўскага — Пераяслаўль.

Лёс княства быў цесна звязаны з лёсам яго галоўнага цэнтра. Князь, які валодаў горадам, становіўся валадаром усяго княства.

Важнейшым горадам на шляху «з вараг у грэкі» быў Ноўгарад, размешчаны ў паўночна-заходняй частцы Усходне-Еўрапейскай раўніны. За тры кіламетры ад цяперашняга горада Ноўгарада ёсць Рурыкава гарадзішча IX—X стст. Мяркуюць, што ў сувязі з запусценнем гэтага гарадзішча быў пабудаваны ў канцы X ст. Ноўгарад («Новы горад») у іншым месцы. Вакол новага дзядзінца вырас пасад на берагах Волхава, які падзяляўся на пяць раёнаў («канцоў»). З 1136 г. Ноўгарад стаў своеасаблівай сярэдневяковай рэспублікай з выбранымі на вечы прадстаўнікамі ўлады (пасаднікам, тысяцкім). Да Наўгародскай зямлі адносіліся вельмі старажытныя гарады Пскоў, Ладага, Ізборск.

Ва Уладзіміра-Суздальскай зямлі былі гарады Растоў, Белавозера, Суздаль, Уладзімір (на Клязьме). Упершыню пад 1147 г. у летапісе названа Масква, невялікі населены пункт атрымаў назву ад ракі, на якой быў заснаваны.

Гарады Кіеўскай Русі мелі ў сваім паходжанні шэраг агульных рыс з феадальнымі гарадамі Заходняй Еўропы. Яны ўзніклі амаль адначасова з імі. Аднак ва ўсходнеславянскіх гарадах жыхары не здолелі ў XII — пачатку XIII ст. дамагчыся ўстанаўлення такога грамадскага ладу, які быў у заходнееўрапейскіх гарадах у XII—XIII стст.; тут не было рамесніцкіх цэхаў і не складалася саслоўе, накіраванае на заходнееўрапейскага бюргерства, якое панавала ў гарадах.

Узнікненне старабеларускіх гарадоў. Першыя гарады на тэрыторыі Беларусі, як і ва ўсіх усходніх славян, — агароджанае, умацаванае паселішча (адсюль назва «горад»). Нярэдка гарады засноўваліся на месцы гарадзішчаў ранняга жалезнага веку.

Ядром горада быў дзядзінец, звычайна разме-

шчаны на ўзвышаным месцы і акружаны абарончымі збудаваннямі. Побач узнікаў вакольны горад, які ўтвараў другую лінію ўмацаванняў, і неўмацаваны пасад звычайна на нізкім беразе ракі. Каля старажытных гарадоў існавалі *курганныя некропалі* (могільнікі) IX—XII стст.

Горад IX—XIII стст. у адрозненне ад вёскі паступова ўскладняўся ў сваім развіцці. Ён выконваў розныя функцыі: адміністрацыйныя, ваенна-абарончыя, гандлёва-рамесніцкія, рэлігійныя, культурныя. У горадзе канцэнтраваліся і пераразмяркоўваліся прыбавачны прадукт, які збіраўся ў выглядзе даніны.

Размяшчэнне гарадоў знаходзілася ў адпаведнасці са шчыльнасцю засялення зямель. Асвойваліся ў першую чаргу больш спрыяльныя ў сельскагаспадарчых адносінах раёны. Гэта пацвярджаецца на прыкладзе размяшчэння гарадоў Тураўскай зямлі.

Важнае значэнне мелі рэкі і азёры, якія выкарыстоўваліся ў якасці транспартных магістралей. Для ўзнікнення гарадоў Полацкай зямлі і Полацка мела значэнне Заходняя Дзвіна і яе прытокі.

Старажытныя летапісы і іншыя пісьмовыя крыніцы ў сувязі з падзеямі, якія адбываліся ў IX—XIII стст., называюць на тэрыторыі Беларусі звыш 35 гарадоў. Амаль усе яны даследаваліся метадам археалагічных раскопак. Гэта найбольш старажытныя гарады і населеныя пункты сучаснай Беларусі: *Барысаў, Брагін, Браслаў, Брэст, Ваўкавыск, Віцебск, Гомель, Гродна, Давыд-Гарадок, Друцк, Заслаўе, Камянец, Капыль, Клецк, Кобрын, Копысь, Крычаў, Лагойск, Лукомль, Мазыр, Мінск, Мсціслаў, Навагрудак, Орша, Пінск, Полацк, Рагачоў, Слонім, Слаўгарад, Слуцк, Тураў, Турыўск, Чачэрск.*

Абарончая сістэма гарадоў IX—X стст. спалучала прыродныя перашкоды (высокія берагі рэк, абрывы) і штучныя ўмацаванні. Дзядзінец і вакольны горад абкружалі глыбокім ровам і земляным валам, на якім рабілі ўмацаванні з бяргвення. У X—XII стст. у сувязі з развіццём тактыкі пасіўнай аблогі паявіліся новыя формы абарончага дойлідства — магутныя драўляна-земляныя збудаванні з драўлянымі канструкцыямі ў сярэдзіне вала. Рэшткі такіх умацаванняў знойдзены ў Полацку, Мінску, Віцебску. Над абарончымі збудаваннямі

ўзвышаліся драўляныя вежы. Невялікія і сярэднія па памерах гарады мелі просты тып планіроўкі — дзядзінец, гандлёвая плошча перад ім і пасады вакол яго. Больш складаную структуру мелі буйныя гарады Полацк, Віцебск, Гомель. Тут пасад складаўся з некалькіх частак.

Некаторыя гарады развіваліся на аснове вельмі старажытных гарадзішчаў жалезнага веку. Спачатку гэта былі племянныя цэнтры. Так развіваўся Полацк, Віцебск, Лукомль, Гомель, Крычаў.

У X—XI стст. рамяство і абмен у гарадах былі развіты слаба. У XII—XIII стст. буйныя і сярэднія гарады станавіліся значнымі цэнтрамі рамяства і гандлю. У гарадах жылі феодалы, іх слугі, сюды сцякалася насельніцтва з ліку беглых рабоў і сялян, якія займаліся рамяством і гандлем. Рамеснікі падзяляліся на *залежных* і *свабодных*. Княжацкія і баярскія рамеснікі жылі ва ўмацаваным цэнтрах і абслугоўвалі сваіх гаспадароў.

У гарадах былі пашыраны *кавальскае, ювелірнае, ганчарнае, плотніцкае, гарбарна-шавецкае* і іншыя віды рамёстваў. Даказваецца гэта выяўленнем пры археалагічных раскопках інструменту рамеснікаў, знаходкамі адходаў рамяства, рэшткамі майстэрняў.

У рамесніцкай вытворчасці і хатніх промыслах панавала выключна *ручная тэхніка*. Вузкая спецыялізацыя дазваляла майстрам ствараць добрыя вырабы. Вядучай галіной рамяства ў гарадах з XII ст. стаў выраб *спажывецкіх тавараў* — скуранага абутку, жаночых упрыгожанняў, глінянага посуду.

У беларускія гарады прывозіліся рамесніцкія вырабы з іншых зямель і гарадоў: з Кіева — прыналежнасці рэлігійнага культу, з Оўруча (на Валыні) — каменныя прасліцы для верацён, з Усходняй Прыбалтыкі — бурштын. З поўдня прывозіліся соль, амфары з віном ці аліўкавым алеем. У IX—X стст. імпарціраваліся арабскія манеты-дырхемы. У XI ст. асноўным экспарцёрам манетнага срэбра — дынараў — былі Германія і Англія. Для феадальнага двара з Візантыі і Блізкага Усходу зрэдку прывозіліся прадметы раскошы — каляровыя тканіны, шклянны посуд, грэцкія арэхі.

Адсутнасць значнага тавараабмену паміж горадамі і вёскай прымушала гарадскіх рамеснікаў займацца агародніцтвам, жывёлагадоўляй.

Старажытныя гарады Беларусі прайшлі такі ж самы шлях развіцця, як і ўсе гарады ўсходніх славян.

Пытанні і заданні

1. Якія погляды існуюць у гістарычнай навуцы аб узнікненні сярэднявечных гарадоў Заходняй Еўропы? 2. Якой была структура ўсходнеславянскіх гарадоў, на якія часткі яны падзяляліся? 3. Назавіце раннесярэднявечныя гарады, якія існавалі на тэрыторыі Украіны. 4. Пералічыце, якія гарады існавалі на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. 5. Якія гарады ўзніклі на тэрыторыі Расіі?

Раздзел IV. РЭЛІГІЯ І КУЛЬТУРА

§ 10. З'яўленне і распаўсюджанне хрысціянства

Раннее хрысціянства і царква. Хрысціянства нарадзілася ў Палесціне ў Рымскай імперыі сярод нізоў насельніцтва ў яўрэйскім асяроддзі. У першыя стагоддзі веруючыя жылі маленькімі абшчынамі. Яны збіраліся ў простых дамах для чытання *евангелляў* і тайнай вячэры. У евангеллях апісвалася зямное жыццё *Ісуса Хрыста* і выкладваліся асноўныя палажэнні *хрысціянства*.

Тады хрысціянскай царквой называўся сход веруючых. Кожная хрысціянская абшчына была царквой. У кожнай царкве ўсе былі роўныя і называлі адзін аднаго братамі і сёстрамі. Спачатку нават маёмасць у хрысціян была агульнай. Веруючыя выбіралі *«епіскапаў»*, якія назіралі за парадкам. Ніякіх правоў па кіраванню абшчынамі яны не мелі.

Паводле аднаго Евангелля, вучэнне Хрыста было звернута да бедных і пакутуючых: «Прыйдзіце да мяне ўсе пакутуючыя, і я супакою вас». Хрыстос адваргаў панаванне моцных і ўладу чалавека над чалавекам і гаварыў: «Але паміж вамі няхай не будзе так». Таму першыя хрысціяне стараліся трымацца ў баку ад рымскага жыцця з імператарам, войскам, ахвярапрынашэннем рымскім язычніцкім багам.

Хрысціян ссылалі і здзекаваліся над імі. Але гэта не прыносіла ніякай карысці рымскім уладам.

Нарэшце рымскія імператары вырашылі выгадным для сябе ўступіць у згоду з хрысціянскай царквой. Гэта для іх было няцяжка, таму што ў самой царкве адбыліся змены. Сутнасць вучэння Хрыста многія забылі ці дрэнна яго ўяўлялі. У хрысціянскай царкве на першае месца пачалі выступаць *абрады і пышнае богаслужэнне*, чаго не было раней.

Калі колькасць хрысціян значна пабольшала, епіскапы сталі карыстацца ўладай і называцца *«патрыярхамі»*. Патрыярхі назначалі епіскапаў у іншыя гарады, утварылася *царкоўная іерархія*. Духавенства аддзялялася ад народа, а царква аддзялялася ад веруючых.

Вышэйшае духавенства збіралася на саборы (з'езды) і выдавала царкоўныя пастановы. Усе веруючыя павінны былі іх выконваць. Тых, хто не падпарадкоўваўся, абвяшчалі *ерэтыкамі* і падвяргалі ганенню. У 325 г. на першым усяленскім царкоўным саборы ў Нікеі (Малая Азія) і на другім у 381 г. у Канстанцінопалі ў галоўных рысах быў вырацаваны *«сімвал веры»* — кароткае выкладанне асноўных палажэнняў хрысціянскай царквы. У сімвал веры ўвайшоў догмат аб трыадзінстве Бога («Бог-айцец», «Бог-сын», «Бог-святые дух») і ўваскрэсенні Хрыста.

Епіскапы як прадстаўнікі царкоўнай адміністрацыі сталі падтрымліваць свецкае начальства і ўсе рымскія парадкі. Рымскім імператарам было лёгка ўступіць у пагадненне з хрысціянскай царквой і нават самім прыняць хрысціянства. Ад гэтага нічога не мянялася ні ў іх жыцці, ні ў дзяржаве. Як і раней, былі вяльможы і прасталюдзіны, багатыя і бедныя, гаспадары і рабы. Не імператары падпарадкоўваліся вучэнню Евангелля, а хрысціянская царква стала прыстасоўвацца да імператараў і да ўсіх рымскіх парадкаў. Хутка *хрысціянства стала пануючай рэлігіяй у імперыі*.

Італія — адна з першых еўрапейскіх краін, на тэрыторыі якой распаўсюдзілася хрысціянства ў першыя стагоддзі нашай эры. Рана ўспрыняла хрысціянства таксама Грэцыя. Абшчыны хрысціян тут з'явіліся ўжо ў I ст. н. э. У II—III стст. хрысціянства ведалі па ўсёй краіне.

У канцы IV ст. готы (спачатку вестготы на Дунаі, пазней остготы ў Прычарнамор'і) прынялі хрыс-

ціянства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі. Гоцкі *епіскап Ульф* пераклаў Біблію на гоцкую мову.

Франкі прынялі хрысціянства пры заваяванні Галіі ў канцы V ст. У канцы VI ст. хрысціянства распаўсюдзілася на Брытанскіх астравах.

На абшары іншых еўрапейскіх краін хрысціянства зацвердзілася пазней: у Даніі — на пачатку VIII ст., Швецыі і Нарвегіі — у IX ст. У славянскіх краінах Балгарыі, Сербіі, Маравіі, Чэхіі яно распаўсюдзілася ў IX ст., Польшчы — X ст. (966 г.).

Калі Рымская імперыя распалася на дзве часткі, рымскі патрыярх, ці *папа*, лічыў сябе самым старэйшым сярод патрыярхаў. Ён настойліва патрабаваў, каб усе іншыя патрыярхі падпарадкоўваліся толькі яму. Аднак усходнія (грэчаскія) патрыярхі не жадалі падпарадкоўвацца папу рымскаму. Адбыўся раскол. Хрысціянская царква падзялілася на дзве царквы: *заходнюю рымска-каталіцкую і ўсходнюю — візантыйскую, ці грэчаскую.*

Але хрысціянства, звяртаючыся да ўсіх людзей без уліку іх этнічнай, нацыянальнай і сацыяльнай прыналежнасці, набыло універсальны характар, стала адной з сусветных рэлігій.

Важнае значэнне для хрысціянскай царквы мелі *манастыры*. Манаства ўзнікла як форма адшэльніцтва, выдалення ад людской марнасці. Першыя манастыры ўзніклі ў IV ст. на Усходзе — у Егіпце, Паўночнай Афрыцы, Малой Азіі. У V—VI стст. яны распаўсюдзіліся на Захадзе.

Манастыры былі падначалены нагляду епіскапаў і сталі часткай афіцыйнай хрысціянскай царквы. Найбольш буйныя манастыры называліся *абацтвамі*.

Узнікалі *ерасі* — адхіленні ад афіцыйна прызнанага веравучэння. На пачатку IV ст. у Александрыі і іншых гарадах імперыі распаўсюдзілася ератычнае рэлігійнае вучэнне — *арыянства*. Яго заснавальнік Арыі выступаву супраць афіцыйнага догмату аб трыадзінстве Бога.

Утвараліся іншыя хрысціянскія плыні. Так секта *аганістаў* прапаведвала неабходнасць вяртання да прастаты першапачатковых хрысціянскіх абшчын з іх тэндэнцыяй да сацыяльнай роўнасці і агульнасці маёмасці.

Усе намаганні свецкіх і царкоўных улад ліквіда-

ваць ератычныя рухі ў сярэднявеччы поспеху не мелі.

Хрысціянізацыя Русі. Хрысціянства распаўсюджвалася на Русі з сярэдзіны IX ст. Новая вера пранікала сюды з розных краін. Разам з візантыйскай царквой імкнулася мець свой уплыў і царква лацінская.

Пры існаванні гандлёвых сувязей паміж Кіевам і Прагай не выключалася пранікненне хрысціянскіх місіянераў з заходнехрысціянскіх краін на Русь. Удзел у хрысціянізацыі Русі прымала і балгарскае духавенства.

Паводле некаторых звестак, кіеўскі князь Аскольд, які ўзначальваў першы паход на Канстанцінопаль у 860 г., прымусіў грэкаў заключыць дагавор «міру і любві». Адным з яго пунктаў было хрышчэнне Русі. Умоў для шырокай хрысціянізацыі тады яшчэ не існавала. Новая вера сустрэла моцнае супраціўленне сярод часткі пануючай вярхушкі, а сам Аскольд быў забіты князем Алегам. Зноў узялі верх старыя язычніцкія вераванні.

Хрысціянства на Русі не знікла. Пры князю Ігару, пераемніку Алега, у дагаворы 945 г. гаворыцца аб хрысціянах у гэтай краіне.

Да сярэдзіны X ст. адносіцца шэраг новых звестак аб распаўсюджванні хрысціянства. Хрысціянскія ўплывы ішлі галоўным чынам з Візантыі. Грэчаскія місіянеры дзейнічалі ў розных усходнеславянскіх гарадах, але пераважна ў Кіеве. Тут, верагодна, каля 955 г. і прыняла хрысціянства жонка князя Ігара Рурыкавіча — Вольга.

У 980 г. папа рымскі накіраваў да Уладзіміра пасольства з мэтай схіліць кіеўскага князя прыняць хрысціянства паводле рымскай традыцыі. Напярэдадні прыняцця хрысціянства Русь і Германія абмяняліся пасольствамі. У 987 г. нямецкія паслы ў Кіеве «хваляху закон свой», г. зн. прапаноўвалі Уладзіміру прыняць іх рымска-каталіцкую веру. Затым рускія паслы накіраваліся ў Германію пазнаёміцца з распаўсюджанай там верай. Адтуль паехалі да грэкаў.

Сувязі Кіева з Рымам не спыняліся і пазней, калі Русь прыняла хрысціянства па візантыйскаму абраду. Рымска-каталіцкая царква не мела поспеху на Русі, аднак дыпламатычныя сувязі паміж Кіевам

і Рымам мелі станоўчы вынік. Яны вымушалі Візантыю, якая асцерагалася тут узмацнення рымскага ўплыву, адносіцца да Русі як да роўнага партнёра.

Афіцыйнаму ўвядзенню хрысціянства на Русі папярэднічаў зварот візантыйскага імператара за дапамогай да Уладзіміра для падаўлення паўстання, якое выбухнула ў Візантыі. Уладзімір згадзіўся дапамагчы пры ўмове, што імператар выдасць замуж за яго візантыйскую царэўну Ганну. Паўстанне было падаўлена пры дапамозе прысланага Уладзімірам атрада. Але імператар адмовіўся выканаць сваё абавязацельства.

Тады Уладзімір з войскам уступіў у Крым і пасля доўгай аблогі ўзяў *Херсанес* (па-славянску *Карсунь*), які меў буйное значэнне для абароны візантыйскіх уладанняў. Візантыйскі імператар паспяшаўся заключыць з Уладзімірам мір і выканаць сваё абавязацельства. Перш чым заключыць шлюб, Уладзімір павінен быў прыняць хрысціянства і ачысціць Херсанес.

Уладзімір быў ахрышчаны сам і аб'явіў хрысціянства рэлігіяй Русі. У 988 г. па загаду князя кіеўлян сагналі да Дняпра ў ваду і грэчаскія святары ахрысцілі людзей.

На Русі з'явілася духавенства. На чале яго стаў *мітрапаліт*, які меў рэзідэнцыю ў Кіеве. Падпарадкаваныя яму епіскапы знаходзіліся ў буйных гарадах. Правам назначэння мітрапаліта карыстаўся канстанцінопальскі патрыярх. Царква на Русі знаходзілася ў залежнасці ад *грэчаскай царквы*. Мітрапалітамі звычайна былі грэкі. Мітрапалітам і епіскапам падпарадкоўвалася «белае» (жанатае) духавенства, якое было ў гарадскіх і сельскіх прыходах, а таксама «чорнае» духавенства (манахі, ці «чарняцы»).

Хрысціянства перайшло да ўсходніх славян з Візантыі ў тым выглядзе, у якім яно было там. Гэта грэчаскае царкоўнае хрысціянства мала паходзіла на хрысціянства першых стагоддзяў.

Падобна візантыйскаму, рускае духавенства заўсёды падтрымлівала свецкую ўладу і клапацілася аб уласных царкоўных выгадах. Царква атрымлівала ад князёў дзесятую частку дзяржаўных даходаў і значныя зямельныя ўладанні. Царква адстойвала

прагрэсіўную тады ідэю адзінства краіны і неабходнасць моцнай княжацкай улады. У сваю чаргу свецкія ўлады садзейнічалі царкве. У выніку большасць духавенства далучылася не да пакрыўджаных, пакутуючых і бедных, а да моцных і багатых.

У той жа час прыняцце хрысціянства ў параўнанні з язычніцтвам было вялікім крокам наперад. Умацоўваліся сувязі Русі з другімі дзяржавамі, дзе існавала хрысціянская рэлігія.

Хрысціянскае духавенства было адукаваным. У манастырах адкрываліся школы для абучэння грамадзе, тут працавалі перапісчыкі кніг і мастакі. На Русі пачалі будаваць каменныя царквы і саборы (галоўныя храмы), якія былі ўпрыгожаны рознакаляровай *мазакай* і цудоўнымі *фрэскамі*.

Распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. Пра гэта звестак у пісьмовых крыніцах недастаткова. Напэўна, прыняцце хрысціянства ў Полацку адбылося больш спакойна, чым у некаторых іншых гарадах. Так, у Ноўгарадзе (на Волхаве) княжацкія дружыннікі за супраціўленне спалілі палову горада.

У гарадах раней, чым у вёсках, пазнаёміліся з хрысціянствам. У позніх летапісах пра полацкага князя Ізяслава гаворыцца, што ён чытаў хрысціянскія кнігі і быў вельмі набожны. Ізяслаў прыняў хрысціянства амаль адначасова з іншымі сынамі Уладзіміра Святаславіча і, напэўна, вызначаўся асаблівай схільнасцю да новай веры (памёр у 1001 г.). Пра Рагнеду позні летапіс паведамляе, што яна правяла апошнія гады свайго жыцця пад імем чарніцы (манашкі) Анастасіі.

Важна высветліць, калі пачалі стварацца на беларускіх землях тэрытарыяльныя царкоўныя акругі (епархіі) на чале з епіскапамі. На аснове ўскосных даных і параўнання звестак пісьмовых крыніц гісторыкі царквы выказваюць меркаванні, што, напэўна, у 992 г. была створана *Полацкая епархія*.

Факт пабудовы ў Полацку ў 50-я гг. XI ст. кафедральнага *Сафійскага сабора* пацвярджае існаванне епархіі ў гэты час. Каменнай пабудове сабора папярэднічала больш ранняя, драўляная, якая згарэла ў час моцнага пажару.

Полацкі князь Усяслаў (1044—1101) меў актыўныя сувязі з праваслаўным духавенствам. У 1072 г.

аб'яўлены святымі князі *Барыс і Глеб*, якія былі сваякамі *Усяслава*, братамі яго дзеда. Такія імёны былі дадзены і сынам *Усяслава* (менскі князь *Глеб*, полацкі князь *Барыс*). Кананічныя імёны сведчаць аб хрысціянізацыі двара полацкага князя. Святыя *Барыс і Глеб* лічыліся заступнікамі дружыннікаў. Іх шанаванне атрымала распаўсюджанне на Полацкай зямлі, таксама як і ў многіх гарадах Усходняй Еўропы.

Першая звестка аб полацкім епіскапе *Міне* падаецца ў летапісе пад 1105 г. Акрамя яго, паводле пісьмовых крыніц, у XII—XIII стст. вядомы полацкія епіскапы *Касьма* (Грэк), *Дыянісій*, *Мікалай*, *Аляксей*, *Сімяон* (з роду полацкіх князёў), *Якаў*.

У XII ст. каля Полацка ўзніклі манастыры. Адзін — *Барысаглебскі* — пабудаваны быў на беразе невялікай ракі *Бельчыца*, два другія заснавала *Ефрасіння Полацкая* на берагах *Палаты*.

У Тураве, відавочна, усталяванне хрысціянства суправаджалася крывавымі падзеямі. Тураўскае паданне апавядае аб каменных крыжах, якія прыплылі ў горад на *Прыпяці*, калі вада ў рацэ была чырвонай ад крыві.

Ва ўсходнеславянскіх летапісах няма паведамленняў пра тураўскіх епіскапаў X—XI стст., але ёсць звесткі ў лацінамоўных крыніцах аб епіскапе *Рэйнберне*. У 1013 г. тураўскі князь *Святаполк I Акаянны* ўзяў шлюб з дачкой польскага караля *Баляслава*. Разам з яе акружэннем прыехаў епіскап *Рэйнберн*. Гэты епіскап у Тураве рабіў захады па распаўсюджанню хрысціянства паводле лацінскай традыцыі і спробы стварэння тут каталіцкай біскупіі (епархii). Некаторыя гісторыкі мяркуюць, што епіскап нават быў ініцыятарам змовы з мэтай скінуць *Уладзіміра і паставіць у Кіеве на яго месца Святаполка*, які сімпатызаваў *Рыму*. *Уладзімір* зняволіў у турму *Святаполка*, яго жонку і *Рэйнберна*, які хутка памёр.

У 1054 г. хрысціянская царква канчаткова падзялілася на *каталіцкую і праваслаўную*.

Некаторыя гісторыкі выказваюць спрэчныя меркаванні аб тым, што Тураў стаў цэнтрам епархii пасля таго, як у 1088 г. тут пачаў княжыць праўнук *Уладзіміра Святаполк II (Ізяславіч)*. Аднак у «*Кіева-Пячэрскім пацерыку*» (зборніку апавяданняў)

змешчана паведамленне аб заснаванні *Тураўскай епархіі* ў 1005 г.

Пасля смерці князя Святаполка ў 1113 г. яго жонка грачанка Варвара, якая была ў радстве з домам візантыйскіх імператараў, пераехала з Кіева ў Тураў. Тут яна заснавала манастыр у імя святой Варвары, дзе жыла з двума дзецьмі.

У XII ст. у Тураве існаваў другі мужчынскі Барысаглебскі манастыр, пры якім знаходзілася епіскапская рэзідэнцыя.

У летапісе пад 1146 г. упамінаецца тураўскі епіскап *Іакім*. Найбольш вядомы ў гісторыі Беларусі — тураўскі епіскап *Кірыла*.

Распаўсюджанне хрысціянства ў старажытных землях Беларусі мела агульныя рысы з зацвярджэннем новай веры ў іншых землях усходніх славян. Яно было прынята спачатку вярхамі і паступова распаўсюджвалася сярод іншых слаёў грамадства.

Пытанні і заданні

1. Чаму рымскія імператары пасля ганенняў на хрысціян уступілі ў пагадненне з хрысціянскай царквой? 2. Як адбывалася хрысціянізацыя Русі? 3. Прывядзіце факты аб распаўсюджванні хрысціянства ў Полацку ў канцы X—XII стст. 4. Назавіце даныя, якія пацвярджаюць з'яўленне хрысціянства ў Тураўскай зямлі ў раннесярэднявекавы перыяд.

§ 11. Узаемадзеянні культур Заходняй Еўропы, Візантыі і славянскіх краін (IX—XIII стст.)

Культура Захаду: архітэктурныя стылі. У раннесярэднявекавым грамадстве складалася новая феадальная культура. Царква аказвала моцны ўплыў на яе развіццё.

У IX—XI стст. найбольш важнай галіной мастацтва была архітэктура. На захадзе Еўропы працягвалася будаўніцтва замкаў і царкоўных сабораў. З X ст. амаль паўсюдна прымяняўся камень. У архітэктуры ўзніклі стылі, у якіх выяўляліся асноўныя эстэтычныя ідэалы эпохі і дасягненні тагачаснай будаўнічай тэхнікі.

У XI—XII стст. на тэрыторыі, якая была населена народамі раманскай моўнай групы (Францыя,

захад Германіі, поўнач Італіі), аформіўся *раманскі стыль* у мастацтве і будаўніцтве (замкі, цэрквы, гарадскія дамы). Яго рыса — сукупнасць набліжаных адна да адной пабудоў рознай вышыні. Саборы мелі дзве вежы, а ў плане — форму падоўжанага лацінскага крыжа. Яркія ўзоры архітэктуры створаны ў Германіі (сабор у Вормсе), Францыі (сабор у Пуацье), у Італіі (галоўная плошча ў Пізе са знакамітай падаючай вежай).

Царкоўным па зместу быў насценны жывапіс, у якім адчуваўся візантыйскі ўплыў. Ад візантыйскага жывапісу былі ўзяты вялікія вочы на тварах намаляваных людзей, падоўжаныя авалы твараў, штучнасць складак адзення. У сярэднявеччы высокаразвітая культура ўбірала ў сябе і творча пераасэнсоўвала дасягненні пэўнай эпохі.

Мастацкае рамяство — ліццё, чаканка па метале, разьба па слановай косці і бронзе, эмаль — паўтарала сюжэты і формы раманскай архітэктуры, скульптуры і насценнага жывапісу. У IX—XI стст. былі дасягнуты значныя поспехі ў афармленні рукапісных кніг, асабліва ў Англіі.

У Францыі з сярэдзіны XII ст. раманскі стыль у архітэктуры змяніўся *гатычным*, які хутка распаўсюдзіўся ў краінах Заходняй Еўропы. Унутраныя слупы ў гатычных саборах пераходзілі ўверсе ў стрэльчатая аркі. Саборы мелі мноства востраканечных веж. Пабудовы вылучаліся вялікай вышынёй, былі добра асветлены вокнамі з каляровымі вітражамі.

З XIII ст. у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе распаўсюдзіліся пабудовы, якія называюцца «*данжон*». Гэта высокая вежа феадальнага замка. Яна служыла месцам апошняй абароны і адначасова жыллём феадала. Пры нападах ворагаў з вузкіх вежавых акон ляцелі стрэлы лучнікоў. На тых, хто штурмаваў, зверху кідалі камяні, вылівалі кіпячую смалу ці ваду. Да гэтага тыпу збудаванняў належыць Камянецкая вежа («стоўп») у Беларусі.

З архітэктурай готыкі арганічна звязана скульптура, якая ўпрыгожвала фасад сабора і яго інтэр'ер. Архітэктурныя помнікі готыкі ў Францыі — сабор Парыжскай божай маці, у Англіі — сабор Вестмінстэрскага абацтва ў Лондане, у Германіі — сабор у Кёльне, у Італіі — сабор у Мілане.

У XII—XIII стст. у Заходняй Еўропе развіваецца гарадская культура — літаратура (навела, сатырычны эпас, драма), музыка, тэатральнае мастацтва. Па ініцыятыве магістраў (настаўнікаў) ствараліся нецаркоўныя школы. У філасофскіх спрэчках нараджаліся асноўныя накірункі будучай сярэднявечнай схалястыкі — «школьнай філасофіі», прадстаўнікі якой імкнуліся тэарэтычна абгрунтаваць рэлігійны светапогляд.

У XI—XIII стст. склаліся рыцарская культура, літаратура, эпас. Найбольш знакамітай паэмай была *«Песня пра Раланда»*, якая ўзнікла ў Францыі на аснове народнага эпасу XI—XII стст.

На Захадзе ў XII—XIII стст. пачала складвацца вышэйшая школа. Адзін з першых у Еўропе Балонскі універсітэт (Італія) заснаваны ў XI ст.

Полацк — у скандынаўскіх сагах. Культура Скандынавіі надзвычай цікавая эпічнымі песнямі, апавяданнямі ісландскіх саг (паданняў) і паэзіяй скальдаў — скандынаўскіх бардаў, якія складалі гераічныя песні аб бітвах і паходах вікінгаў. Гэта эпічная народная паэзія не мае сабе роўнай ва ўсёй заходнееўрапейскай літаратуры часоў ранняга сярэднявечча.

У *«Сазе аб хрышчэнні»* галоўнай дзеючай асобай з'яўляецца Торвальд Вандроўнік, які прымаў удзел у хрысціянізацыі Ісландыі ў канцы X ст. Адтуль ён выправіўся ў Іерусалім. Вяртаючыся на радзіму ў Скандынавію, памёр і быў пахаваны, як апавядае сага, «каля царквы Іаана Хрысціцеля, непадалёку ад Полацка».

Больш падрабязныя звесткі аб полацка-скандынаўскіх узаемадачынненнях змешчаны ў так званай *«Эймундавай сазе»*. Яе герой Эймунд узначальваў атрад скандынаваў, які ўдзельнічаў у паходзе полацкага князя Брачыслава на Ноўгарад у 1021 г. Барацьба полацкіх князёў з Ноўгарадам у той час азначала барацьбу з Кіевам. Эймунд прапанаваў полацкаму князю свае паслугі ў гэтай барацьбе супраць князя Яраслава Мудрага. Полацкі князь адказвае: «Дайце мне тэрмін, каб параіцца з маімі мужамі, таму што яны даюць грошы, а выплачваю іх я». Полацкі князь збірае веча для вырашэння гэтага пытання. *«Эймундава сага»* пацвярджае, што ў Полацку ў XI ст. гарадская абшчына настолькі ўмацава-

лася, што без яе князь не мог прымаць важных пастаноў.

У сазе адсутнічае апісанне, як адбывалася ўзяцце Ноўгарада, у чым прымаў удзел і Эймунд са сваім атрадам. У ёй гаворыцца, што дружыны Брачыслава і Яраслава сышліся ў адным месцы і стаялі сем начэй. Яны рыхтаваліся да бітвы. У самы рашучы момант з'явілася жонка Яраслава Інгігерда (яна была дачкой шведскага конунга Алафа) і пры яе садзеінічанні быў заключаны мір.

З усходнеславянскіх летапісаў вядома, што ў выніку заключэння міру пад уладу полацкага князя адышлі гарады Віцебск і Усвяты, каля якіх знаходзіліся волакi, неабходныя для гандлю. За гэту тэрыторыю і адбывалася барацьба паміж Полацкам і Ноўгарадам.

Скандынаўскія сагі ўпамінаюць тры буйныя гарады ўсходняга славянства: *Ноўгарад*, *Полацк*, *Кіеў*.

Традыцыі і ўплыў візантыйскай культуры. Візантыйская культура не была культурай адных толькі грэкаў. У ёй спалучаліся рымскія і эліністычныя традыцыі з арыгінальнай культурай народаў, якія насялялі імперыю (егіпцяны, сірыйцаў, насельніцтва Малой Азіі). Гарады Візантыі са шматэтнічным насельніцтвам заставаліся асяродкамі адукаванасці, у якіх на аснове дасягненняў антычнасці працягвалі развівацца архітэктура, выяўленчае мастацтва, мастацкія рамёствы.

У V—VI стст. у Візантыі сфарміраваўся тып так званага *крыжова-купальнага* храма. Асновай яго плана з'яўляецца прамавугольнік, падзелены 4 слупамі, на якія абапіраецца купал. З усходу да храма прымыкалі алтарныя паўкружжы — *апсіды*.

Найбольш значны помнік крыжова-купальнай сістэмы — *сабор св. Сафіі ў Канстанцінополі*, пабудаваны ў 532—537 гг. Вышыня яго каля 60 м, дыяметр купала 33 м. Унутры храм здзіўляў сваімі памерамі і прыгажосцю, быў багата аздоблены мазаічным і фрэскавым роспісам.

Мазаікі храма св. Сафіі ў Канстанцінополі з'яўляюцца адной з вяршынь візантыйскага жывапісу. У IX—X стст. у манументальным жывапісе складаецца строгая сістэма размяшчэння рэлігійных падзей і сюжэтаў на сценах і скляпенні храмаў. Пад-

лога, слупы і панелі выкладваліся паліраваным каменнем. Гэты тып храма праз чатыры стагоддзі лёг у аснову развіцця культавай каменнай архітэктуры Русі, Полацкага княства і ўсіх іншых зямель усходніх славян.

Багатая рознымі жанрамі і імёнамі таленавітых пісьменнікаў і паэтаў візантыйская літаратура. Значную папулярнасць набывае асобны літаратурны жанр павучальнага чытання рэлігійнага характару жыцці святых — *агіяграфія*. З VII ст. да сярэдзіны IX ст. *агіяграфія* была вядучай формай візантыйскай літаратуры. Затым яна распаўсюдзілася ва ўсходніх славян.

З гістарычных твораў вылучаецца *хроніка Георгія Амартола*, якая была перакладзена на стара-славянскую мову. Усходнеславянскія летапісцы выкарыстоўвалі гэту хроніку. Выкладанне падзей «сусветнай» гісторыі тут пачыналася са стварэння свету Богам і ўключала гісторыю старажытнайўрэйскую і, як яе працяг, візантыйскую. Візантыйская культура аказвала значны ўплыў на культуру Кіеўскай Русі.

У беларускіх землях распаўсюджанню візантыйскай культуры спрыялі прадстаўнікі полацкай княжацкай дынастыі. Яны мелі сваяцкія дачыненні да дома візантыйскіх імператараў (праз радство з кіеўскімі князямі). У 30-я гг. XII ст. некалькі полацкіх князёў доўгі час знаходзіліся ў Канстанцінопалі, дзе служылі ў войску візантыйскага імператара. З Візантыі яны, як мяркуюць, прывезлі ў беларускія землі архітэктараў і іншых творчых людзей, якія садзейнічалі развіццю дойлідства і мастацтва. Рэлігійныя і мастацкія сувязі з Канстанцінопалем падтрымлівала *Ефрасіння Полацкая*, якую лічаць грэкафілкай. Ефрасіння пасылала блізкіх ёй людзей для сувязі з Візантыяй, адкуль прывозіліся царкоўныя прыналежнасці, а затым сама зрабіла падарожжа праз Канстанцінопаль у Палесціну, дзе і памерла.

Культура славянскіх краін: з'яўленне пісьменнасці. У краінах паўднёвых і заходніх славян у раннім сярэднявеччы развівалася архітэктура, мастацтва, грамата. Раней чым у іншых паўднёвых славян, у Балгарыі пачала распаўсюджвацца пісьменнасць.

Заслуга стварэння славянскай азбукі і пісьменнасці належыць братам *Кірылу і Мяфодзію* з Салу-

ні (Грэцыя). Іх дзейнасць прыходзіцца на другую палову IX ст. Славяне па паходжанню, яны з'яўляліся візантыйскімі царкоўнікамі і палітычнымі дзеячамі. Па просьбе вялікамараўскага князя Расціслава былі накіраваны ў 863 г. у Маравію для пропаведзі хрысціянства на славянскай мове, вялі там упартую барацьбу з нямецкім каталіцкім духавенствам, былі першымі перакладчыкамі рэлігійных кніг з грэчаскай на славянскую мову.

Спачатку была створана азбука, якую называюць «*глаголіца*». Яе літары мелі складанае графічнае напісанне. Затым з'явілася азбука «*кірыліца*», створаная на аснове глаголіцы. Яна мела 43 літары. Многія літары абазначалі лічбы.

Кірыліца адрозніваецца ад глаголіцы больш прастай і выразнай формай літар. Самабытны характар старажытнаславянскіх азбук праяўляецца не ў напісанні літар, а ў тым, што яны добра адпавядалі гукавому складу старажытнаславянскай мовы.

Пасля з'яўлення кірыліцы на многіх славянскіх землях — у Маравіі, Македоніі, Балгарыі, Кіеўскай Русі суіснавалі формы пісьменнасці на аснове двух алфавітаў. З XII ст. глаголіца стала паступова другараднай азбукай і пазней захавалася пераважна ў каталіцкіх прыходах Далмацыі і Харватыі.

Кірыліца ад стараславянскай пісьменнасці перайшла ў спадчыну старабеларускай, стараўкраінскай і старарускай пісьменнасці. У ранні перыяд старабеларуская графіка мела ўсе літары кірыліцы. Пры далейшым развіцці беларускай мовы адпала патрэба ў некаторых літарах. Графічная сістэма спрашчалася і ўдасканальвалася.

Хрысціянства было прызнана дзяржаўнай рэлігіяй у Балгарыі каля 865 г. Яно спрыяла хуткаму культурнаму росту краіны. Пачалі будавацца манументальныя храмы, развіваліся выяўленчае мастацтва і балгарская літаратура ў IX—X стст.

Успрыняўшы вынаходства і справу Кірылы і Мэфодзія, сярэднявечная Балгарыя адыграла вельмі істотную ролю ў распаўсюджанні славянскай пісьменнасці і культуры сярод славянскіх народаў. З пераўваснаслаўленням славянскага пісьма ў Балгарыю яна становіцца краінай сярэднявечнай пісьменнасці і культуры. Зацвердзіўшыся на балгарскіх землях, старажытнаславянская пісьменнасць пераходзіць з Бал-

гары і да ўсходніх славян. На працягу доўгага часу літаратура Русі была, па сутнасці, працягам літаратуры старажытнабалгарскай. Балгарыя лічыцца *калыскай славянскай пісьменнасці*.

Важным цэнтрам рэлігійных і культурных сувязей паміж балгарамі і ўсходнімі славянамі быў паўвостраў Афон (на тэрыторыі Грэцыі), дзе знаходзіліся знакамітыя афонскія манастыры. У XII ст. тут узнік усходнеславянскі («рускі») манастыр.

У Балгарыі стварылася некалькі сярэдневяковых школ жывапісу. Сусветна вядомымі сталі роспісы ў Баянскай царкве (1259 г.), недалёка ад г. Сафіі.

У Сербіі і Харватыі значных поспехаў дасягнула архітэктура. Абарончыя і царкоўныя пабудовы вызначаліся манументальнасцю і прыгажосцю. Асноўным жанрам сербскай і харвацкай літаратуры, як і балгарскай, былі *жыцці святых* і *апокрыфы*. Апокрыфамі называліся рэлігійныя кнігі, якія не былі прызнаны царквой.

У Чэхіі складаліся хронікі, у якіх асвятляліся падзеі ранняй гісторыі краіны. Першым летапісцам тут быў канонік сабора св. Віта ў Празе Казьма (1045—1125). *Хроніка Казьмы Празскага*, складзеная з трох кніг, з'яўляецца выдатным помнікам чэшскай культуры.

У Польшчы ў X—XI стст. слаўным помнікам польскага мастацтва быў касцёл св. Фелікса ў Кракаве. Кафедральныя саборы ўзніклі ў Гнезна і Познані. Касцёлы ўпрыгожваліся мастацкай разьбой. Першыя творы пісьменнасці — богаслужэбныя кнігі на лацінскай мове — прывозіліся ў Польшчу з Чэхіі. Затым узнікла свая царкоўная літаратура. У канцы X — пачатку XI ст. у Польшчы пачалі весціся запісы «па гадах», у так званых «рочніках». Уся пісьменнасць вялася на лацінскай мове. Лацінскую пісьменнасць успрынялі таксама чэхі, харваты, славенцы.

Пытанні і заданні

1. Якія характэрныя рысы мае раманскі стыль у мастацтве і архітэктуры? 2. Дзе гэты стыль нарадзіўся? 3. Назавіце рысы гатычнага стылю. 4. Як у скандынаўскіх сагах адлюстраваны сувязі Полацка са Скандынавіяй? 5. Прывядзіце меркаванні аб прамых

сувязях Полацка з Візантыяй у галіне мастацтва. 6. Чым адрозніваюцца паміж сабой дзве славянскія азбукі — глаголіца і кірыліца?

§ 12. Культурна-гістарычныя сувязі Кіеўскай Русі (да 40-х гг. XIII ст.)

Архітэктурна і манументальны жывапіс. Разам з хрысціянствам з Візантыі ў гарады ўсходніх славян прыйшлі мураванае дойлідства і манументальны жывапіс. На іх моцна ўплывала візантыйская культура, асабліва спачатку.

У буйным горадзе сярод разнастайных драўляных збудаванняў рэзка выдзяляліся сваім выглядам будынкі каменнай архітэктуры. Яна прадстаўлена ў большасці пабудовамі культавага характару — саборамі і цэрквамі.

Найбольш буйны цэнтр, дзе ўзводзіліся каменныя пабудовы, — Кіеў. Тут мураванае будаўніцтва пачалося ў канцы X ст., калі з дапамогай візантыйскіх дойлідаў быў узведзены *храм Успенія Багародзіцы* (Дзесяцінная царква). Храм меў шэраг мастацкіх і тэхнічных асаблівасцей, якія затым знайшлі адлюстраванне ў іншых пабудовах на Русі. Гэта адносіцца да крыжовакупальнай схемы храма, пакладзенай у аснову царкоўнай архітэктуры Візантыі і многіх іншых краін.

Усходнеславянскае дойлідства XI ст. прадстаўлена помнікамі манументальнай архітэктуры Кіева, Ноўгарада, Полацка і Чарнігава.

Найкаштоўнейшым помнікам старажытнай архітэктуры ў Кіеве з'яўляецца *Сафійскі сабор*, будаўніцтва якога пачалося ў 1037 г. Вялікі масіў будынка завяршаўся 13 купаламі. Цэнтральны купал сімвалізуе Хрыста, астатнія — 12 апосталаў.

Кіеўская Сафія, як і Сафія ў Канстанцінополі, належыць да аднаго тыпу крыжовакупальных храмаў. Будавалі яе прывезеныя ў Кіеў візантыйскія архітэктары.

Храм мае унікальны манументальны роспіс. Мазаічныя (з кубікаў каляровага шкла) выявы знаходзяцца ў купале і ў алтары. Фрэскавы жывапіс, зроблены фарбамі, пакрывае астатнія часткі храма. У купале знаходзіцца велічны вобраз Хрыста, ніжэй — выявы 12 апосталаў, пад купалам 4 еван-

гелісты, якія пішуць евангеллі, ніжэй яшчэ 40 хрысціянскіх пакутнікаў. Не ўсе фрэскавыя роспісы захаваліся да нашага часу.

У алтары змешчана вялікая мазаічная выява Божай маці, вядомай пад назвай «Непарушная сцяна». Пад хорамі — выявы прадстаўнікоў сямейства Яраслава Мудрага.

Асабліваю цікавасць уяўляе фрэскавы роспіс з выявамі свецкага характару музыкантаў, танцораў, паляванне на розных звяроў.

У *Міхайлаўскім Златаверхім саборы* пачатку XII ст. знаходзілася вялікая мазаічная кампазіцыя «Еўхарыстыя» (прычашчэнне апосталаў). Гісторыкі лічаць, што адным з аўтараў мазаік быў мастак *Аліпій*, які прайшоў канстанцінопальскую школу. Намаляваныя ім іконы рабілі такое моцнае ўражанне, што кіеўляне лічылі іх напісанымі з дапамогай анёлаў, а фарбам, якімі карыстаўся Аліпій, прыпісвалі цудадзейную сілу.

У Кіеве пры княжацкім двары працаваў знакаміты архітэктар *Пётр Міланег*. Выказваецца меркаванне, што ён да гэтага жыў у Гародні, дзе будаваў цэрквы.

У XII ст. у землях і гарадах усходніх славян узнікае і распаўсюджваецца новы тып царкоўных будынкаў. Аслабленне княжацкай улады, распад вялікіх княстваў на дробныя — усё гэта не магло не адбіцца на развіцці архітэктурных форм. Замест грандыёзных збудаванняў, якія ўзводзіліся ў XI ст., у буйных гарадах з'явілася значная колькасць пабудоў невялікіх памераў. Яны намнога прасцейшыя і больш сціплыя, мелі толькі адзін купал. Для будаўніцтва такой царквы патрабавалася сродкаў намнога менш, чым для вялікага сабора.

У наваколлі гарадоў размяшчаліся манастыры. Тут будаваліся цэрквы і саборы. У розных удзельных княствах пачынаюць узнікаць самастойныя архітэктурныя школы.

Выдатным цэнтрам усходнеславянскай культуры быў Ноўгарад (на Волхаве). У сярэдзіне XI ст. тут быў пабудаваны *Сафійскі сабор* той самай арцеллю будаўнікоў, якая ўзводзіла Сафію ў Кіеве. Сабор меў пяць купалаў (сімвалізавалі Хрыста і чатырох евангелістаў).

Вялікі размах будаўніцтва храмаў у Ноўгарадзе

адбываўся ў XII ст. Тут узнікла некалькі арцеляў будаўнікоў. Характэрнай рысай наўгародскай архітэктуры была прастата, стройнасць і строгасць форм пабудоў, адсутнасць знешніх упрыгожанняў.

Фрэскавым жывапісам славілася аднакупальная царква *Спаса-на-Нярэдзіцы*. Фрэскі пакрывалі ўсе яе ўнутраныя сцены. Яны загінулі ў час вайны.

Па-іншаму выглядалі белакаменныя пабудовы ўладзіміра-суздальскага манументальнага дойлідства. Вылучаўся прыгажосцю манументальных пабудоў горад Уладзімір (на Клязьме). Горад быў апаясаны моцнай сцяной з галоўнымі варотамі. Да гэтага часу захаваліся ва Уладзіміры *Успенскі і Дзмітрыеўскі саборы*. Знадворку сцены Дзмітрыеўскага храма амаль цалкам пакрыты каменнай разбой. У верхняй яго частцы змешчаны рэльефныя каменныя фігуры людзей і жывёл.

У архітэктуры асобных зямель было шмат агульнага. Паміж гарадамі і землямі працягвалі захоўвацца культурныя сувязі.

Мова і пісьмо. З прыняццем хрысціянства ў Кіеве, а затым у іншых гарадах усходніх славян з'явіліся кнігі, якія былі складзены на стараславянскай мове. Мы ўжо ведаем, што «стараславянскай» называецца мова, на якой у IX ст. (пасля 863 г.) Кірыла і Мяфодзій зрабілі пераклад з грэчаскай мовы асноўных царкоўных кніг (Евангелле, Псалтыр). На гэтай мове, а фактычна на яе македонска-балгарскай аснове ў IX—X стст. развівалася літаратура, спачатку выключна царкоўная. Такім чынам старабалгарская літаратурная мова стала агульнаславянскай літаратурнай мовай.

Пасля афіцыйнага хрышчэння Русі (988 г.) у Кіеве і іншых цэнтрах стараславянская мова пачала хутка замацоўвацца, спачатку ў якасці мовы богаслужэння і царкоўнай літаратуры. Гэта мова была зразумела ўсім славянам. Аднак яна адрознівалася ад народнай мовы ўсходніх славян. Вельмі важна сабе ўявіць і асэнсаваць, што на літаратурнай мове простае насельніцтва не размаўляла. У кожнай этнічнай супольнасці — палян, драўлян, дрыгавічоў, радзімічаў — існавалі свае асаблівасці мовы, племянныя дыялекты, свая гутарковая мова.

Літаратурнай мовай валодалі толькі нямногія адукаваныя людзі. Філолагі сцвярджаюць, што ў

Кіеўскай Русі існавала дзве пісьмовыя мовы. Першая мова — *царкоўнаславянская (стараславянская)*, другая — *старажытнаруская*. Аднак прыкмет, паводле якіх гэтыя мовы адрозніваюцца паміж сабой, указваюць мала. Яны датычаць амаль выключна фанетыкі вымаўлення слоў. Марфалагічных адрозненняў, асаблівасцей у формах слоў не ўстаноўлена амаль ніякіх; суфіксы і прыстаўкі ў старажытнарускай мове такія ж, як у царкоўнаславянскай. Таму многія вучоныя прыйшлі да высновы аб тым, што творы, складзеныя ў Кіеўскай Русі, напісаны ў асноўным на стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове.

У XII—XIII стст. назіраліся новыя з'явы ў галіне мовы. На змену дыялектам племянным прыйшлі дыялекты тэрытарыяльныя, мясцовыя. Вучоныя гавораць аб дыялектных адрозненнях у розных землях на тэрыторыі Усходняй Еўропы ў гэты час. Разам з гэтым яны вылучаюць тры асноўныя моўныя зоны ў перыяд феадальнай раздробленасці: паўднёвую і паўднёва-заходнюю (Кіеўская, Галіцка-Валынская землі); заходнюю (княствы Смаленскае, Полацкае, Турава-Пінскае, Чорная Русь); паўночна-заходнюю і паўночна-ўсходнюю (Наўгародская, Уладзіміра-Суздальская, Разанская землі). Гэтыя зоны ўжо ў XII—XIII стст. намецілі ў агульных контурах граніцы *ўкраінскай, беларускай і вялікарускай моў*.

Высновы філолагаў пацвярджаюць даныя археалагічных даследаванняў. Была створана тэорыя паходжання беларусаў. Паводле яе ў выніку славянізацыі балцкага насельніцтва і змяшэння з ім прыйшоўшых славян адбылося аддзяленне часткі ўсходнеславянскай народнасці, што прывяло затым да станаўлення беларускай мовы і народа. Адбывалася гэта на працягу доўгага часу — ад мяжы VII—VIII стст. да канца XIII ст.

Летапісанне. *Летапісы* — гэта гісторыка-літаратурныя творы з апісаннем падзей па гадах, помнікі пісьменнасці ўсходніх славян XI—XVII стст. Летапісанне ўзнікла ў сувязі з жаданнем ведаць мінулае краіны, каб паўней зразумець і ўсвядоміць сучаснае. Спачатку з'явіліся разрозненыя запісы аб больш значных падзеях мінулага і сучаснага ў розных месцах пражывання ўсходніх славян. Пазней такія запі-

сы пачалі аб'ядноўвацца летапісцамі ў летапісныя зводы.

Найбольш старажытны летапісны звод быў складзены ў Кіеве пры князю Яраславе Мудрым у 1039 г. Пазней гэты звод перапрацоўваўся і быў створаны так званы «Пачатковы звод» (1095 г.). Пачатковы звод усходнеславянскага летапісу быў дапоўнены ў 1110 г. манахам Кіева-Пячэрскага манастыра *Нестарам*. Летапісны звод у рэдакцыі Нестара вядомы як «*Аповесць мінулых часоў*». Пачынаецца ён словамі: «Се повести времяньных лет, откуда есть пошла Руская земля, кто в Кіеве нача первее княжити и откуда Руская земля стала есть».

Гэты помнік захаваўся ў пазнейшых летапісных зборніках: Лаўрэнцьеўскім (1377 г.), Іпацьеўскім (пачатак XV ст.). «Аповесць мінулых часоў» з'яўляецца выключнай важнасці гістарычна-мастацкім творам усходняга славянства. Ён заслужана карыстаецца сусветнай вядомасцю, перакладзены на многія мовы.

Адной з абавязковых крыніц для старажытных летапісаў была Біблія, а таксама хронікі, галоўным чынам візантыйскія, якія выкладалі гісторыю ў плане «свяшчэннага пісання». Аднак «Аповесць мінулых часоў» пачынае апавяданне не з традыцыйнага «стварэння свету» Богам, а з падзелу зямлі паміж сынамі Ноя пасля сусветнага патапу. Летапісец часта карыстаецца біблейскім матэрыялам.

«Аповесць» выкарыстоўвае фальклорны матэрыял, выкладае паданне пра заснаванне Кіева трыма братамі — Кіем, Шчэкам і Харывам, важакамі палян. Паляне — найбольш развіты саюз плямён сярод усходніх славян. Яму летапісцы ўдзялялі асаблівую ўвагу.

Выкладанне фактаў у «Аповесці» ідзе з 6360 г. З гэтага года, піша летапісец, «стала называцца (наша зямля) — Руськая земля». Летапісца тады ва ўсходніх славян было не такое, як цяпер. Гады лічылі ад «стварэння свету» Богам за шэсць дзён у 5508 г. да нараджэння Хрыста. У Старажытнай Русі новы год пачыналі не з 1 студзеня, а з 1 сакавіка.

Каб атрымаць летапісную дату па сучаснаму летапісцэнню, трэба ад старажытнаславянскага года адняць лічбу 5508 ці 5507, калі падзея адбывалася ў

студзені ці лютым. Значыць, старажытны 6360 г. адпавядае 852 г. па цяперашняму летазлічэнню (6360—5508=852). Такі пералік усіх дат, названых у летапісах, робяць вучоныя.

З «Хронікі Амартола» аўтар «Аповесці» запачыў апісанні звычайў розных народаў і звесткі аб нападзе русаў на Канстанцінопаль (860 г.). З «Панонскіх жыццй» узяты даныя пра дзейнасць Кірылы і Мяфодзія. Аўтар спасылаўся на дагаворы кіеўскіх князёў з грэкамі за 907, 912, 944 і 971 гг.

Апавядаючы пра паходы на Візантыю князёў Алега, Ігара, Святаслава, летапісцы карысталіся паданнямі і песнямі. Фальклорнае паходжанне маюць легенды пра смерць Алега ад свайго каня, пра помсту княгіні Вольгі драўлянам за забойства Ігара, які збіраў даніну (945 г.).

Шматлікія народнапаэтычныя матэрыялы ўключаны летапісцамі ў летапіс пра князя Уладзіміра Святаславіча. Уладзімір — язычнік паказваецца летапісцамі адмоўна. Ён забівае полацкага князя Рагвалода і двух яго сыноў, гвалтоўна бярэ сабе ў жонкі яго дачку Рагнеду. Уладзімір пасля прыняцця новай веры ў летапісе ідэалізуецца як хрысціянін, а таксама як воін, цесна звязаны з дружынай. Услед за былінамі пра Уладзіміра («Красное Солнышко») летапіс упамінае аб шчодрых балях князя, на якіх асабліва праяўляліся яго чулыя адносіны да дружны.

У другой частцы «Аповесці мінулых часоў», пачынаючы з часоў Яраслава Мудрага (1015—1054), часцей ужываюцца літаратурныя крыніцы, як арыгінальныя, так і перакладныя. З іх найбольш вядомыя «Сказанне» пра забойства князёў Барыса і Глеба, «Павучанне» Уладзіміра Манамаха, у якім апавядаецца аб шматлікіх яго ваенных паходах.

У «Аповесці мінулых часоў» гаворыцца многа аб сутыкненнях кіеўскіх князёў з полацкімі. Летапісец расказвае аб барацьбе полацкага князя Усяслава (1044—1101) з трыма князямі — сынамі Яраслава Мудрага, апісвае крываваю бітву на Нямізе (1067 г.), гаворыць пра здрадніцкі захоп Усяслава ў палон і яго вяртанне з Кіева ў родны Полацк.

У летапісе знайшлі адлюстраванне падзеі, звязаныя з гісторыяй гарадоў Менска, Турава, Друцка, Берасця, Смаленска.

Мова «Аповесці мінулых часоў» неаднародная. У апавяданнях на царкоўна-рэлігійныя тэмы пераважае стараславянскі моўны струмень. У апавяданнях, якія датычацца свецкай гісторыі, летапісцы ўключылі элементы прастамоўя.

Працягам «Аповесці мінулых часоў» з'явіліся пазнейшыя мясцовыя летапісы: Кіеўскі летапіс, Галіцка-Валынскі летапіс, Наўгародскі, Суздальскі (Лаўрэнцьеўскі спіс, складзены манахам Лаўрэнціем для суздальскага князя) летапісы. Кожны з гэтых летапісаў пачынаецца з перапіскі тэксту «Аповесці мінулых часоў», а потым змяшчаецца храналагічны запіс мясцовых падзей.

Кіеўскі летапіс адлюстроўвае жыццё Кіеўскай зямлі-княства і зрэдку паведамляе пра іншыя землі. У 1116 г. менскі князь Глеб зрабіў паход у зямлю дрыгавічоў, захапіў і спаліў горад Слуцк. У летапісе расказваецца аб арганізаваным кіеўскім князем Мсціславам паходзе на Полацкую зямлю ў 1127 г.

Выключна важныя звесткі аб узаемаадносінах паміж полацкімі князямі, аб дзейнасці ў Полацку веча падае летапісец пад 1159 і 1167 гг. Кіеўскі летапіс даводзіць апісанне падзей да 1200 г.

Галіцка-Валынскі летапіс — самабытны твор, мае таксама шэраг звестак, звязаных з гісторыяй Беларусі XIII ст. Ідэйны змест летапісу — праслаўленне Галіцка-Валынскага княства, супрацьпастаўленне яго іншым княствам. У гэтым летапісе вялікае месца занялі падзеі, звязаныя з заходняй часткай Беларусі. У цэнтры ўвагі летапісца гарады Гародня, Пінск, Наваградак, Берасце, Слонім, Ваўкавыск. Тут расказваецца аб Міндоўгу, яго сыне Войшалку і іншых князях. Выключнае значэнне Галіцка-Валынскага летапісу для нашага часу заключаецца ў тым, што ў ім змешчаны звесткі, на аснове якіх можна меркаваць аб шляху стварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

«Аповесць мінулых часоў», Кіеўскі летапіс і Галіцка-Валынскі летапіс складаюць тры часткі летапіснага зводу, які называецца *Іпацьеўскім летапісам*. Ён быў знойдзены ў XVIII ст. у Іпацьеўскім манастыры каля г. Кастрыцы. Іпацьеўскі летапіс — найважнейшая крыніца па гісторыі Кіеўскай, Галіцка-Валынскай, Полацкай зямель і пачатку ўтварэння

рэння Вялікага княства Літоўскага як беларуска-літоўскай дзяржавы.

Незвычайным творам усходнеславянскага летапісання з'яўляецца *Радзівілаўскі летапіс*. Летапісны звод складаецца з «Аповесці мінулых часоў» і летапісу за XIII ст. Вядомы адзіны яго спіс канца XV ст., які быў зроблены ў Смаленску або ў Полацку.

У Радзівілаўскім летапісе змешчаны 617 рознакаляровых мініячур, якія тэматычна звязаны з тэкстам. Шэраг мініячур прысвечаны гістарычнаму мінуламу беларускіх зямель. Сярод мініячур «Замах Рагнеды на Уладзіміра», «Узяцце Ноўгарада князем Усяславам Полацкім» (1066 г.), «Бітва на Нямізе», «Бітва Святаполка (Акаяннага) і Яраслава (Мудрага) на р. Альце» (1019 г.). У цэлым стыль мініячур блізкі да традыцый беларускага мастацтва.

У XVI—XVII стст. Радзівілаўскі летапіс зберагаўся на Беларусі, затым быў перададзены Багуславам Радзівілам бібліятэцы г. Кёнігсберга, адкуль у сярэдзіне XVIII ст. вывезены ў Расію. Цяпер летапіс знаходзіцца ў бібліятэцы Расійскай Акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу.

Пытанні і заданні

1. Чым адрозніваюцца па тэхніцы выканання мазаічныя роспісы ад фрэскавых у Кіеўскай Сафіі? Назавіце гэтыя роспісы.
2. Пакажыце на прыкладах манументальнай архітэктуры і жывапісу, што паміж гарадамі ўсходніх славян існавалі культурна-гістарычныя сувязі ў XI—XII стст.
3. Якія тры моўныя зоны ва ўсходніх славян у XII—XIII стст. вылучаюць вучоныя?
4. Вызначце, пад якім годам «ад стварэння свету» запісаў летапісец бітву на Нямізе, што адбылася па сучаснаму леталічэнню ў 1067 г.
5. Назавіце летапісныя спісы, якія складаюць Іпацьеўскі летапісны звод.

§ 13. Культура беларускіх зямель сярод культуры іншых народаў і краін (X—XIII стст.)

Мураванае дойлідства і фрэскавы жывапіс Беларусі. Самая старажытная каменная пабудова на Беларускай зямлі — *Полацкі Сафійскі сабор*. Гісторыкі архітэктуры прыйшлі да высновы, што Полацкая Сафія пабудавана ў 50-я гг. XI ст., пасля таго як была ўзведзена Сафія ў Кіеве і Ноўгарадзе. Узводзі-

да гэтыя саборы адна арцель будаўнікоў. Дойлідамі былі грэкі.

Полацкая Сафія — сведка магутнасці і сілы полацкіх князёў. Яна была сімвалам незалежнасці Полацкага княства.

Першапачаткова Полацкая Сафія выглядала зусім не такой, якой мы бачым яе сёння. За свой доўгі век Сафія шэсць разоў гарэла і разбуралася разам з умацаваннямі Полацка. Яна неаднаразова перабудоўвалася. Апошні раз, у 1750 г., калі сабор набыў выгляд двухвежавай царквы ў стылі барока, тыповым для XVIII ст. Такім сабор застаўся да нашых дзён.

У XI ст. Полацкая Сафія выглядала будынкам выключна суразмерным, сіметрычным. Пасярэдзіне ўзвышаўся галоўны яго купал. Па баках знаходзіліся чатыры меншыя купалы. Як занатавана ў познім летапісе, Полацкая Сафія мела сем «верхов» (купалаў). Гэта сімвалізуе сем асобных абрадаў — «таінстваў». Сярод іх хрышчэнне, прычашчэнне, пакаенне (споведзь), шлюб.

Каля вугла сабора знаходзілася прамавугольная вежа з лесвіцай, праз якую траплялі на хоры (своеасаблівы балкон) у сярэдзіну памяшкання. Уся прастора сабора падзялялася 16 слупамі на мноства ячэек. Слупы былі не круглыя, а ў форме крыжа. Полацкая Сафія мела багаты фрэскавы роспіс, але ён амаль не захаваўся.

Пасля значнага перапынку ў будаўніцтве ў Полацку шырока разгарнулася мураванае дойлідства. Сярэдневяковы Полацк у канцы XII ст. выглядаў вялікім горадам на маляўнічых берагах Палаты і Заходняй Дзвіны. У дзядзінцы на Верхнім замку ўзвышаўся цэнтральны архітэктурны ансамбль — сукупнасць пабудовы, падпарадкаваных адзінай задуме. Тут было пяць манументальных пабудовы: Сафійскі сабор; побач, каля яго абсід, дзве пабудовы; некалькі далей княжацкая царква і мураваны церам. На Вялікім пасадзе, недалёка ад дзядзінца, былі пабудаваны яшчэ дзве мураваныя царквы. На малой плошчы размяшчалася сем мураваных пабудовы.

За 2,5 кіламетра ад дзядзінца на беразе Палаты ўзвышаліся дзве мураваныя пабудовы Спаскага манастыра. З другога боку, на левым беразе Заход-

най Дзвіны, у Бельчыцы, былі бачны цэрквы Барысаглебскага манастыра. Выгляд горада рабіў уражанне буйнога цэнтра рэлігійнага жыцця, распаўсюджання хрысціянскай культуры. Такім Полацк быў на самай справе.

У Бельчыцы знаходзілася багатая рэзідэнцыя полацкіх князёў. Часткай яе былі чатыры культурныя манастырскія будынкі. Невялікая *Пятніцкая царква* мела цікавыя фрэскі. У верхняй частцы размяшчаліся кампазіцыі хрысціянскага цыкла: «Стрэчанне», «Укрыжаванне», «Аплакванне». На фрэсцы «Стрэчанне» паказаны момант, калі Марыя перадае Хрыста старцу Сімяону. На фрэсцы «Укрыжаванне» на першым плане выява распятага на крыжы Ісуса Хрыста. Іканаграфія фрэскі ўказвае на сувязь з балканскімі ўзорамі.

На слупах перад алтаром былі выявы князёў-пакутнікаў св. Барыса і св. Глеба. Іканаграфія традыцыйная для славянскага мастацтва. У Барыса цёмная барада, Глеб — безбароды. Яны намалюваны ў княжацкім адзенні. На галовах — высокія шапкі.

У Полацку складалася самабытная архітэктурная школа дойлідства ў час яго палітычнага і эканамічнага ўздыму. Заснавальнікам гэтай школы з'яўляецца полацкі дойлід *Іаан* (Іван). Ён узначальваў арцель будаўнікоў-муляроў. Па заказе Ефрасінні пабудоваў у сярэдзіне XII ст. Спаскую царкву, якая захавалася да нашага часу.

Спаса-Ефрасіннейская царква стаіць ля вытокаў новага тыпу будынкаў. Круглы барабан яе купала абапіраўся на квадратны пастамент, які быў упрыгожаны так званымі какошнікамі кілявіднай формы. Царква ў Полацку — самы ранні будынак ва Усходняй Еўропе, дзе ўпершыню з'явілася гэта важная для гісторыі архітэктурны дэталі — какошнікі. Яны дапаўнялі галоўную асаблівасць Спасакага храма — яго вежападобны выгляд.

Полацк даў свой узор перапрацоўкі крыжова-купальнай сістэмы храма. Будынак выглядаў ступеньчатым, пірамідальным. Ва ўмовах абмежавання княжацкай улады і ўзмацнення ролі гараджан у палітычным жыцці нараджаліся смелыя наватарскія ідэі полацкага дойлiда Іаана. Ён паставіў мэтай стварэнне пірамідальнай кампазіцыі храма. У выніку дынамічная пабудова крыжовакупальнага храма

стала распаўсюджвацца ў іншых гарадах і ў першую чаргу ў Смаленску.

Спаські храм Ефрасіннеўскага манастыра быў увесь усярэдзіне распісаны фрэскамі. У галоўнай апсідзе фрэскі размяшчаліся ў тры ярусы. Зверху была змешчана выява Божай маці з паднятымі рукамі (Аранта). Другі ярус вышынёй каля 2 м быў заняты «Еўхарыстыяй». Фігуры апосталаў адлюстраваны ў рост. Ніжэй змешчана некалькі кампазіцый. Сярод іх фрэска «Пакаянне Давыда».

Інтэр'ер цэнтральнай часткі царквы (сцены і слупы) таксама быў упрыгожаны фрэскамі. На паўднёвай сцяне добра захаваліся выявы святых манахінь. Характэрнай рысай фрэсак з'яўляецца псіхалагічная глыбіня вобразаў. У выглядзе святых пакутніц раскрываецца іх духоўная непахіснасць. Прасочваецца ўплыў візантыйскага жывапісу. Фарбы фрэсак светла-сінія, карычнева-чырвоныя, жоўтыя і з зялёным адценнем.

Свая архітэктурная школа ўзнікла ў Гародні (Гродна) у XII ст. Тут былі ўзведзены тры мураваныя храмы і княжацкі церам. Да нашых дзён захавалася *Барысаглебская царква*, якая была пабудавана ў прадмесці Каложа. Сценкі храма звонку былі дэкарыраванымі, адшліфаванымі камянямі і арнаментам у выглядзе крыжа, складзенага з паліраваных керамічных плітак. У інтэр'еры ў сцены былі ўмураваныя гліняныя збаны-галаснікі. Яны паляпшалі акустыку. Сцены алтара былі ўпрыгожаны фрэскамі.

Мураваныя культавыя пабудовы XII ст. былі ўзведзены ў Тураве, Віцебску, Наваградку, Ваўкавыску. У Менску незвычайны па задуме каменны храм застаўся не дабудаваным і выкарыстоўваўся для пахаванняў багатых гараджан.

Акрамя фрэсак, крыніцай для вывучэння жывапісу з'яўляецца *кніжная мініяцюра*. У XII—XIII стст. на нашых землях пачалі распаўсюджвацца ілюстраваныя рукапісы. У кнігах падзеі нярэдка былі адлюстраваны ў малюнках-мініяцюрах. Пра адмысловае майстэрства пісцоў сведчыць «Тураўскае евангелле» XI ст., мініяцюры і загалоўныя літары «Аршанскага евангелля» XIII ст. У Евангеллі змешчаны дзве мініяцюры з адлюстраваннем евангелістаў Лукі і Мацфея. Яны паказаны

за нізкімі пісьмовымі столікамі з лістамі папірусу ў руках. Перад імі на падстаўках — пісанья золатам кнігі.

Тое, што засталася ад мастацкіх скарбаў, якія стваралі на працягу стагоддзяў нашы продкі, мае для нас велізарную каштоўнасць. Старажытныя помнікі архітэктуры і жывапісу Беларусі займаюць пачэснае месца ў скарбніцы культуры Еўропы.

Прыкладное мастацтва. Пасля прыняцця хрысціянства ўплыў на фарміраванне прыкладнога мастацтва ў буйных гарадах аказвала Візантыя. У Кіеве і Ноўгарадзе ўжо ў канцы X — пачатку XI ст. з'яўляюцца вырабы, якія нагадваюць ці паўтараюць візантыйскія формы і арнаментыку.

Папулярнымі былі ў кампазіцыях дэкаратыўнага мастацтва сярэдневяковыя фігуры птушак і звяроў, якія ахоўваюць «дрэва жыцця». Такі матыў змешчаны на алавыным жаночым упрыгожанні-прывесцы, знойдзеным пры раскопках у Менску. Выявы птушак па баках дрэва мелі распаўсюджанне ў візантыйскім і ўсходнеславянскім мастацтве.

Пачалі з'яўляцца творы, якія адлюстроўвалі хрысціянскі культ. Каменныя абразкі насіліся на грудзях, часам у мяшэчках і асабліва шанаваліся. Па ўзорах іконак, знойдзеных пры раскопках гарадоў Беларусі, не заўсёды можна высветліць, дзе яны вырабляліся: у Візантыі, Кіеве ці ў беларускіх гарадах. Некаторыя іконкі выраблены мясцовымі майстрамі паводле візантыйскіх і кіеўскіх узораў і традыцый.

Унікальныя абразкі XII—XIII стст. з выявамі святых знойдзены ў Полацку, Менску, Тураве, Пінску. На каменным абразку з Полацка змешчана рэльефная выява св. Канстанціна і св. Алены. Яны трымаюць перад сабой вялікі васьміканцовы крыж. Іконка сведчыць, як на мясцовай глебе ішла творчая перапрацоўка візантыйскіх узораў.

У гісторыі мастацтва Усходняй Еўропы выключнае месца належыць *крыжу Ефрасінні Полацкай*. Яго зрабіў майстар-ювелір *Лазар Богша* ў 1161 г.

Знойдзеныя ў Мінску, Друцку (Талачынскі раён), Лукомлі (Чашніцкі раён), Мсціславе і Ваўкавыску арнаментаваныя касцяныя пласціны, накладкі на калчаны для лука з выгравіраванымі фігуркамі жывёл і раслінным арнаментам сведчаць аб узаема-

дзеяннях з качэўніцкім светам Еўразійскіх стэпаў.

Існавалі сувязі з яшчэ больш аддаленымі краінамі. З Персіі і Сярэдняй Азіі праз Хазарскі каганат і Волжскую Булгарыю траплялі фігуркі для гульні ў шахматы. Гульня ў шахматы не заахвочвалася царквой, але была распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі ў XII—XIII стст. Шахматныя фігуры вырабляліся таксама ў беларускіх гарадах. Кожная такая фігура — гэта па-майстэрску выкананая мініяцюрная скульптура: выява караля, які сядзіць на троне (знойдзена ў Слуцку), баявая ладдзя таго выгляду, якія былі ў хаду на Нёмане (знаходкі з Гародні і Ваўкавыска), пешка ў выглядзе барабаншчыка, які падае сігнал да бою (знойдзена ў Ваўкавыску).

Гульня ў шахматы пацвярджае высокі ўзровень культуры сярэдневяковых гарадоў Беларусі, а таксама тое, што не ўся культура была прасякнута хрысціянскімі рэлігійнымі поглядамі.

Некаторыя ўяўленні аб музычнай культуры і інструментах даюць выявы музыкантаў на вырабах прыкладнога мастацтва. У Наваградку сярод рэштак пабудовы XII ст. знойдзены касцяны выраб, на верхняй частцы якога выява музыканта. Ён іграе на струнным шчыпковым інструменце.

Старажытныя мастацкія вырабы прадстаўлены рознымі і па форме, і па зместу помнікамі — ад пацерак і пярсцёнкаў да вельмі каштоўных узораў ювелірнага мастацтва. Іх рабілі таленавітыя майстры, і зроблены яны з вялікім мастацкім густам. Нават бытавыя рэчы часам уяўляюць сабой творы мастацтва.

Помнікі эпіграфікі і сфрагістыкі. *Эпіграфіка* — дапаможная гістарычная і філалагічная дысцыпліна, якая вывучае старажытныя надпісы. Звычайна гэтыя надпісы зроблены на сценах пабудов, на абразках, крыжах, пячатках і іншых старажытных прадметах. Для тэрыторыі Беларусі найбольш характэрны кірылаўскія надпісы.

Вельмі старажытным помнікам усходнеславянскай пісьменнасці з'яўляецца надпіс на полацкай пячатцы канца X ст. Вывучае пячаткі і гісторыю іх існавання *сфрагістыка* (назва ад грэчаскага слова «сфрагіс» — пячатка).

У Візантыі былі распаўсюджаны «віслыя» пячат-

кі. Яны адціскаліся на пласцінках са свінцу, золата, срэбра ці воску і прывешваліся да дакументаў на шнурках.

У Ноўгарадзе (на Волхаве) была знойдзена свінцовая віслая пячатка, якая належала полацкаму князю Ізяславу (памёр у 1001 г.). Відаць, полацкі князь накіраваў у Ноўгарад грамату, напісаную на пергаменце, да якой яна была прымацавана. На пячатцы княжацкі знак «трызубец» і надпіс «Ізас/лав/ос», які кірылічнымі літарамі перадае грэчаскае гучанне імя Ізяслаў. У Ноўгарадзе знойдзена свінцовая пячатка Ефрасінні Полацкай з надпісам «Г/оспод/и помози рабе своеи Ефросини нарецаемой».

У Тураве, Берасці, Ваўкавыску выяўлены пячаткі з надпісамі тураўскага князя Ізяслава Яраславіча, пасля хрышчэння Дзмітрыя (з 1054 г. ён быў кіеўскім князем). Святы Дзмітры Салунскі лічыўся заступнікам гэтага князя. Таму выява святога і яго імя змешчаны на пячатцы.

Свінцовыя віслыя пячаткі з надпісамі знойдзены ў гарадах Гомелі, Гародні, Віцебску, Пінску. На пячатцы Менскага замчышча змешчана выява св. Глеба.

Надпіс XI ст. выяўлены ў Сафійскім саборы ў Полацку. На вялікім плоскім камяні ў падмурку выдрапаны імёны людзей, якія будавалі сабор: «Давідъ, Тоума, Микоула», а таксама «Петъръ, Воришъ».

Надпісы XII ст. ёсць на прасліцах, амфарах. Яны даюць звесткі аб імёнах, лексіцы: «Бабино праслень» (Віцебск), «Ярополче вино» (Пінск), «Настасино праслен» (Пінск).

У надрапаным вострым прадметам надпісе (графіці) на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве «Воинегъ писалъ Журияговиць полоцянинъ» вызначана месцажыхарства яе аўтара — Полацк. Асабліва цікавае тут напісанне слова «полоцянин» праз літару «ц», што сведчыць пра мясцовы дыялект.

Найбольш вядомыя помнікі эпиграфікі XII ст. на Беларусі *Барысавы камяні*. На вялікіх валунах па загаду полацкага князя Барыса (памёр у 1129 г.) былі выбіты крыжы і кароткія надпісы з яго імем. Яго прыкладу паследаваў сын Рагвалод (у хрышчэнні Васіль). У 1171 г. ён загадаў высечы крыж

і надпіс на велізарным камені вышыняй у тры метры.

Зусім выключны помнік эпіграфікі — доўгі надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай. У першай частцы надпісу гаворыцца, што ў 6669 (1161) г. Ефрасіння навечна падаравала крыж царкве Спаса. Золата, серабро, каштоўныя камяні і жэмчуг, якія выкарыстаны на крыж, каштуюць 100 грыўняў, за працу ж заплачана 40 грыўняў. У другой частцы надпісу — малітве — запісаны праклён таму, хто знясе крыж са Спаскай царквы. На ніжняй пласціне адваротнага боку крыжа дробны надпіс з імем майстра Богшы (у хрышчэнні Лазара), які зрабіў гэты крыж.

Прыватныя лісты з паведамленнямі, даручэннямі, просьбамі адных асоб да другіх пісалі ў XI—XV стст. на бяросце. Берасцяныя граматы знойдзены пры раскопках гарадоў. Касцяной ці жалезнай палачкай-пісалам надрапвалі літары на тым баку бяросты, які прылягаў да дрэва.

У Ноўгарадзе выяўлена берасцяная грамата XI ст., якую напісаў Жыравіт, жыхар Полацка або Віцебска. Берасцяная грамата канца XIII ст. знойдзена ў Віцебску. У ёй Сцяпан просіць Няжылу купіць яму «жыта за 6 грыўняў».

На фрагменце граматы пачатку XIII ст. з Мсціслава гаворыцца аб пшаніцы на 4,5 грыўня. У тыя часы гэта даволі вялікая грашовая сума. За яе можна было купіць 9 кабанцоў або 2 каровы.

Нечаканымі для вучоных былі надпісы і малюнкі на касцях жывёлін з Маскавіцкага гарадзішча (Браслаўскі раён). Расшыфраваныя знакі маюць сувязь са скандынаўскім рунічным пісьмом XII—XIII стст. Сярод іх асабістыя імёны, магічныя формулы. Надпісы належалі славянізаваным скандынавам або славянам, якія пабывалі ў Скандынавіі і навучыліся там рунічнаму пісьму.

Эпіграфіка пацвярджае, што пісьменнасць была распаўсюджана на беларускіх землях не толькі сярод прадстаўнікоў вышэйшага слоя насельніцтва. Яе ведалі і простыя гараджане.

Літаратура. Арыгінальныя беларускія жыцці. На беларускіх землях у раннім сярэднявеччы бытавалі тагачасныя віды і жанры літаратуры. З'явіліся таленавітыя пісьменнікі і арыгінальныя творы.

У Тураве вырас і жыў у XII ст. вядомы пісьменнік і рэлігійны дзеяч Кірыла Тураўскі. Полацк выхаваў славетную сваю дачку асветніцу-кніжніцу Ефрасінню. У Полацку, Смаленску ў XII—XIII стст. узніклі першыя гістарычныя запісы, зарадзілася мясцовае летапісанне. Арыгіналы гэтых летапісаў не зберагліся. Асобныя эпізоды дайшлі ў складзе пазнейшых летапісных зводаў.

Створанае на мяжы XII—XIII стст. у Полацку ў манастыры *«Жыццё Ефрасінні Полацкай»* — адзін з ранніх твораў гістарычнай прозы на Беларусі, які дайшоў да нас у больш позніх спісах. У ім апавядаецца пра жыццё і культурна-асветніцкую дзейнасць *Ефрасінні Полацкай*. Перад чытачом паўстае вобраз самаахвярнай, незвычайнай жанчыны. У *«Жыцці»* ўслаўляецца яе імкненне да духоўнай дасканаласці і ведаў. Вобраз Ефрасінні прыкметна ідэалізаваны і часта пазбаўлены індывідуальных рысаў. Аднак апавяданне пра жыццё і дзейнасць Ефрасінні грунтуецца на сапраўдных фактах. Падзеі выкладаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці, называюцца полацкія князі і епіскапы. Значнае месца ў *«Жыцці»* займаюць маналогі і дыялогі. У *«Жыцці Ефрасінні Полацкай»* змешчаны звесткі пра сярэдневяковы Полацк, яго культурнае жыццё, побыт княжацкай сям'і.

Ураджэнец Смаленска *Клімент Смаляціч* у 1146 г. быў выбраны на пасаду кіеўскага мітрапаліта. У Іпацьеўскім летапісе пра яго гаворыцца: «З'яўляўся ён кніжнікам і філосафам, якіх да гэтага ў Рускай зямлі не было». Яго твор *«Пасланне да Фамы прасвітара»* сваім зместам пацвярджае зараджэнне ў тыя часы ў царкоўнай пісьменнасці ўсходніх славян вальнадумства. Адбіваючыся ад нападак сучаснікаў, Клімент сцвярджаў, што яго *«Пасланне»* з'яўляецца вопытам сімвалічнага тлумачэння хрысціянскіх кніг.

Выдатным майстрам «урачыстага» красамоўства ў XII ст. быў *Кірыла Тураўскі*. Яго творы *«Словы»* звязаны з біблейскімі сюжэтамі, пропаведзю хрысціянства і адначасова адлюстроўвалі чалавечае захапленне хараством прыроды, пошукі духоўных каштоўнасцей. Некаторыя прамовы Кірылы Тураўскага, дзякуючы багатай паэтычнай фразеалогіі, рытмічнаму ладу, нагадваюць вершы ў прозе.

Яго творы карысталіся вялікай папулярнасцю на землях усходніх славян.

Крыніцай пісьменнасці Турава XII ст. з'яўляецца «Сказанне аб мніху Марціне». Цяжкім было жыццё манаха-пустэльніка ў келлі Барысаглебскага манастыра каля Турава. У сказанні апавядаецца аб яго прывідзе, калі ў келлі з'явіліся святыя пакутнікі Барыс і Глеб і дапамаглі хвораму Марціну.

Помнікам усходнеславянскай агіаграфічнай літаратуры з'яўляецца «Жыццё Аўрамія Смаленскага». Напісана «Жыццё» ў жанры аповесці паплечнікам Аўрамія манахам Яфрэмам. У ім створаны новы тып героя, які канфліктуе з адзінаверцамі.

З першай паловы XIII ст. з'яўляюцца пісьмовыя помнікі з характэрнымі прыкметамі беларускай мовы. Да іх адносяцца дагаворныя граматы смаленскіх князёў з Рыгай, якія былі заключаны ў 1229 і 1230 гг., грамата полацкага князя Ізяслава прыкладна 1265 г.

У раннім сярэднявеччы літаратура яшчэ не выдзелілася ў асобны від мастацтва — яна ўключалася ў агульнае паняцце пісьменнасці. Жанры ў старажытнай літаратуры не былі дакладна размежаваны, часта змешваліся.

Пытанні і заданні

1. Параўнайце, чым адрозніваліся паміж сабой архітэктурныя школы Полацка і Гародні. 2. Якія фрэскі выяўлены ў Спаскай царкве Ефрасінеўскага манастыра? 3. У якіх беларускіх гарадах пры раскопках знойдзены шахматныя фігуры XII—XIII стст.? 4. Пра што сведчыць надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай? Які яго змест? 5. Ахарактарызуйце вобраз Ефрасінні Полацкай паводле яе «Жыцця».

Раздзел V. УТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ.

УЗАЕМААДНОСІНЫ З СУСЕДНІМІ КРАІНАМІ І НАРОДАМІ У XIII СТ.

§ 14. Знешнепалітычная сітуацыя напярэдадні ўзнікнення беларуска-літоўскай дзяржавы

Заваяванне германскімі феодаламі зямель заходніх славян і прусаў. У раннім сярэднявеччы на ўзбярэжжы

рэжжы Балтыйскага мора ад ракі *Лабы* (Эльбы) да *Одры* (Одэра) знаходзілася група заходніх славян, якія аб'ядноўваліся ў племянныя саюзы: бодрычаў, люцічаў, лужыцкіх сербаў. У X ст. пачалося сістэматычнае заваяванне палабскіх славян германскімі феодаламі.

Палабскія славяне можна супраціўляліся, але ў другой палове XII ст. германскія феодалы захапілі іх землі. На гэтых землях у 1170 г. узнікла ў складзе Германскай імперыі *Мекленбургскае славянскае княства*, непасрэдна падпарадкаванае саксонскаму герцагу Генрыху Льву. Амаль адначасова было заснавана і *маркграфства Брандэнбургскае* (на зямлі люцічаў) на чале з Альбрэхтам Мядзведзем. Цэнтрам гэтага маркграфства ў XIII ст. стаў *Берлін* (упершыню ўпамінаецца ў 1230 г.). Нямецкая каланізацыя прывяла да знішчэння і асіміляцыі палабскіх славян.

Праз дзесяць гадоў жорсткі і ваяўнічы Генрых Леў захапіў славянскае Памор'е (паміж *Одрай* і *Віслай*), дзе жылі блізкія да палабскіх славян памаране. Тут існавалі паморскія гарады Волін і Шчэцін. Памор'е было ператворана ў імперскае княства. Памаране цярпелі асіміляцыю, але не страцілі нацыянальнай самабытнасці. Яны ўдзельнічалі ў этнагенезе польскага народа. Патомкі памаран — кашубы — жывуць цяпер у Польшчы.

У пачатку XIII ст. германскія феодалы, паводле ініцыятывы рымскага папы Інакенція III, пачалі пранікаць у Прусію з прычыны крыжовага паходу супраць язычнікаў прусаў.

Прусы — група заходнебалцкіх плямён, якія насялялі ўзбярэжжа Балтыйскага мора паміж ніжнім цячэннем Віслы і Нёмана. У 1226 г. мазавецкі князь Конрад, які вёў доўгую і безвыніковую барацьбу з прусамі, вельмі неабачліва запрасіў да сябе на дапамогу *Тэўтонскі ордэн*. Так стварыўся яшчэ адзін небяспечны ачаг феадальнага наступлення супраць балтаў і славян.

Тэўтонскі ордэн пачаў заваёўваць тэрыторыю прусаў і праз паўстагоддзя захапіў яе. Землі прусаў былі заселены нямецкімі каланістамі. Большасць прусаў знішчана, астатнія асіміляваны. У 70—80-я гг. XIII ст. частка прусаў пасялілася на тэрыторыі Беларусі каля Гародні і Слоніма. У 1277 г. з іх

дапамогай літоўскі князь Трайдэн адбіў паход мангола-татараў і ўладзіміра-валынскіх князёў.

Разгарнулася каланізацыя нямецкімі выхадцамі запустелых польскіх зямель. У населеных пунктах на тэрыторыі Польшчы распаўсюджвалася нямецкае права.

Паходы тэўтонаў ва Усходнюю Прыбалтыку і ў Полацкую зямлю. У канцы XII ст. пачалося пранікненне немцаў на берагі Рыжскага заліва і ў басейн Заходняй Дзвіны. Вусце Заходняй Дзвіны ўсё часцей сталі наведваць германскія купцы з горада Вісьбю (на востраве Готланд) і з Брэмена. У 1186 г. брэменскі архіепіскап стварыў асобную пасаду епіскапа Усходняй Прыбалтыкі і назначыў на яе свайго стаўленіка. Епіскапы, якія змянялі адзін другога, заклікалі да сябе на дапамогу нямецкіх рыцараў і займаліся нярэдка прымусовай хрысціянізацыяй мясцовага насельніцтва, якое складалася з розных літоўскіх і латышскіх плямён.

Новы епіскап *Альберт* з'явіўся ў вусці Заходняй Дзвіны на караблях са шматлікай раццю. У 1201 г. былі пабудаваны ўмацаванні горада Рыгі. Адсюль зручна было арганізаваць кантроль над Падзвіннем і над Балтыкай. Праз год быў створаны спецыяльны ваеннаманаскі ордэн пад назвай «Браты Хрыстова воінства». Ён вядомы больш пад назвай *ордэна Мечаносцаў*.

Народы Прыбалтыкі лівы, латгалы, куршы, земгалы аказвалі захопнікам упартае супраціўленне пры падтрымцы полацкага князя *Уладзіміра*. Арганізаваныя полацкім князем паходы супраць крыжакоў у 1203 і 1206 гг. істотнага поспеху не мелі. У 1208 г. крыжакі захапілі фарпост Полацкага княства ў Прыбалтыцы *Кукенойс*, а ў 1209 г. абрабавалі і спалілі горад *Герцыке*.

Альберт дамогся таго, што ў 1212 г. полацкаму князю канчаткова перастала паступаць даніна ад ліваў. Паводле ўмоў новага пагаднення Полацк страціў Ніжняе Падзвінне, толькі купцам заставаўся «адкрыты свабодны шлях па Дзвіне».

Пашыраючы захопленую тэрыторыю, нямецкія феодалы праніклі ў зямлю паўночных латгалаў і заснавалі тут рыцарскі замак *Вендэн*. Узнікла пагроза не толькі ўсёй Латгаліі, але і землям паўднёвай Эстоніі. Замак стаў галоўным цэнтрам

лівонскіх крыжакоў, адкуль яны захапілі шэраг зямель эстаў.

На тэрыторыі Эстоніі нямецкія крыжакі сутыкнуліся з датчанамі. Даніі ўдалося часова захапіць паўночную частку Эстоніі, але ў 1224 г. яна была падпарадкавана крыжакам.

Памкненням нямецкіх і дацкіх феадалаў супрацьстаяў Ноўгарад. У 1234 г. наўгародска-суздальскі князь Яраслаў Усеваладавіч разбіў крыжакоў. Праз два гады ў 1236 г. пад Шаўляем яны пацярпелі паражэнне ад літоўцаў і земгалаў.

Гэта патрабавала аб'яднання сіл крыжакоў. У 1237 г. ордэн Мечаносцаў, перайменаваны цяпер у *Лівонскі ордэн*, стаў аддзяленнем больш буйнога духоўна-рыцарскага ордэна — *Тэўтонскага*, створанага ў 1198 г. для крыжовых паходаў у Палесціну.

На фінскія плямёны ажыццявілі напад шведскія рыцары, якія наблізіліся да межаў Наўгародскай зямлі. У Ноўгарадзе тады княжыў Аляксандр Яраславіч (Неўскі). У 1240 г. адбылася бітва на берагах Нявы паміж шведскімі рыцарамі і наўгародскай раццю. Рыцары былі разбіты.

У гэтым годзе нямецкім крыжаносцам удалося захапіць пскоўскую крэпасць Ізборск, а затым з дапамогай часткі пскоўскай баярскай вярхушкі і буйны горад Пскоў. Аляксандр Неўскі нечаканым ударам выбіў крыжакоў з Пскова. У 1242 г. адбылася бітва на Чудскім возеры, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай «*Лядовае пабоішча*». Перамога Аляксандра Неўскага прывяла да таго, што наступленне крыжакоў было прыпынена.

Мангола-татарскае нашэсце і пагроза заняволення беларускіх зямель. У пачатку XIII ст. у стэпах Цэнтральнай Азіі склалася моцная *Мангольская дзяржава*. З яе ўтварэннем пачалася паласа мангольскіх заваяванняў. Яны закранулі ўсе краіны Азіі і многія краіны Еўропы, пакінулі глыбокі след у іх сярэдневяковай гісторыі.

Тэрыторыя сучаснай Манголіі ў пачатку XI ст. была населена племяннымі аб'яднаннямі, якія размаўлялі на розных гаворках адной мовы, якая пазней была названа мангольскай. Манголы часткова выцеснілі з тэрыторыі Манголіі, а часткова асімілявалі цюркскіх качэўнікаў, якія тут жылі раней.

Па назве найбольш моцнага саюза плямён та-

тараў суседнія народы называлі «татарамі» і іншыя мангольскія плямёны. Да пачатку XIII ст. імя «манголы» яшчэ не было вядома. Яно афіцыйна было прынята пасля стварэння аб'яднанай Мангольскай дзяржавы пры Чынгісхане, ці вялікім хане (1206—1227). Да 50-х гг. XIII ст. персідскія, арабскія, грузінскія і славянскія аўтары называлі ўсіх манголаў па-старому — татарамі. Татары былі адным з буйных племянных саюзаў сярод манголаў. Гэтых заваёўнікаў пабачылі на сваіх землях шматлікія народы: кітайцы, карэйцы, таджыкі, цюркі, персы, народы Закаўказзя, усходнія і заходнія славяне.

Унук Чынгісхана *Бату* (па-славянску *Батый*) пачаў заваёўніцкі паход на Захад. Зімой 1237—1238 гг. мангола-татары захапілі і разрабавалі гарады Разань, Каломну, Маскву і Уладзімір на Клязьме. У бітве на рацэ Сіці пацярпелі паражэнне галоўныя сілы ўсходнеславянскіх князёў.

Зімой 1239 г. вайна ўзнавілася з новай сілай. Захопнікі ўварваліся ў паўднёварускія землі, пераправіліся праз Днепр, у выніку аблогі і кровапралітнай бітвы ўзялі і разрабавалі Кіеў у 1240 г.

Затым мангольскія войскі накіраваліся ў Галіцка-Валынскую зямлю. Былі ўзяты Уладзімір-Валынскі і Галіч. Не ўсе буйныя населеныя пункты Галіцка-Валынскай зямлі мангола-татары паспелі захапіць, а занятыя гарады не былі поўнасьцю разбураны. Значная частка насельніцтва паспела загадзя ўратавацца. Цяжкія эканамічныя вынікі мангола-татарскага нашэсця тут былі параўнаўча хутка пераадолены.

Беларускія землі знаходзіліся пад пагрозай мангола-татарскага заняволення. Найбольш зручныя магчымасці выйсці на тэрыторыю паўднёва-ўсходняй Беларусі мангола-татары мелі, калі праходзілі праз Чарнігаўшчыну ў 1239—1240 гг. Археалагічныя раскопкі сведчаць, што іх ахвярай стаў Гомель, які быў разбураны і спалены ў гэтыя гады.

У Іпацьеўскім летапісе пад 1240 г. гаворыцца, што ў ваколіцах Берасця нельга было прайсці па полі «смрада ради и множества избиенных». Выказваліся меркаванні, што каля Берасця адбыўся бой з мангола-татарамі. У сапраўднасці справа выглядала інакш.

Военачальнікі мангола-татараў асабліва ў 20 — 30-я гг. XIII ст. практыкавалі масавае знішчэнне здольных да супраціўлення груп насельніцтва. Пры асадзе горада літасць праяўлялася толькі ў выпадку неадкладнай здачы заваёўніку. Калі горад аказваў супраціўленне, пасля яго захопу жыхароў выганялі ў поле, каб зручна было абрабаваць дамы і вывезці каштоўнасці. Затым усіх воінаў мангола-татары забівалі, а рамеснікаў з сем'ямі, таксама як маладых жанчын і дзяўчат, забіралі ў рабства.

Ад Уладзіміра-Валынскага, дзе сканцэнтравалася вялікая колькасць мангола-татарскіх войск, яны меліся ісці дзвюма групамі на Польшчу і Венгрыю адначасова.

У *Польшчы* захопнікі сутыкнуліся з моцным супраціўленнем. Пасля жорсткай бітвы быў узяты Кракаў. Каля Легніцы польскае войска пацярпела паражэнне. Але мангольскія ваяводы не здолелі захапіць гэты горад.

У 1241 г. мангольскае войска з цяжкімі баямі прайшло левабярэжную *Венгрыю*. Атрады мангола-татараў спустошылі землі *Букавіны, Малдавіі, Румыніі*. Пацярпела *Славакія*, але славацкія гараджане сумелі адстаяць ад ворага Браціславу, Нітру і іншыя гарады. Працягваліся баі ў *Чэхіі*, куды мангола-татары адышлі з Польшчы. З ворагам змагаліся народы *Харваціі, Босніі, Сербіі, Балгарыі*. Наступленне мангола-татараў, якое было пачата з Ніжняга Паволжа, захлынулася на Далмацінскім узбярэжжы каля граніц Італіі.

Вялікія страты аслабілі мангола-татараў. Далейшае іх наступленне ў глыбіню Еўропы стала немагчымым, і яны павярнулі назад. Факты сведчаць аб патрыятычным укладзе, які ўнеслі народы Усходняй і Цэнтральнай Еўропы ў справу барацьбы з мангола-татарскім нашэсцем, у абарону еўрапейскай культуры. Але пагроза заняволення мангола-татараў беларускіх зямель не знікла.

Пытанні і заданні

1. Прасачыце на карце, дзе знаходзіліся палабскія і паморскія славяне, землі якіх захапілі германскія феодалы. 2. Якім чынам і чаму тэўтонскія рыцары імкнуліся захапіць Усходнюю Прыбалтыку? 3. Якая сітуацыя склалася на паўночна-заход-

ніх межах Полацкай зямлі ў сувязі з агрэсіяй тэўтонскіх рыцараў? 4. Якое значэнне мелі тэрміны «манголы», «татары» ў сярэднявеччы? У якія краіны ўварваліся войскі хана Батыя?

§ 15. Прычыны і шляхі ўзнікнення беларуска-літоўскай дзяржавы

Славянская каланізацыя і дзяржаўнасць у Верхнім Панямонні. Якія плямёны жылі ў Верхнім Панямонні (цяпер тэрыторыя Гродзенскай вобласці) у VI—XII стст., летапісы не паведамляюць. Археалагічныя даследаванні дазволілі вучоным вырашыць пытанні пра вытокі славянскай каланізацыі гэтага краю. Яна адбывалася з зямель дрыгавічоў, валынян, крывічоў, у меншай ступені мазаўшан. Славяне, што прыйшлі, жылі мірна з мясцовымі балтамі і паступова з імі змешваліся.

На ўзвышшах, на якіх да гэтага ніхто не жыў, усходнія славяне заснавалі свае першыя гарады. Наваградак і Ваўкавыск былі заснаваны ў канцы X ст. Абодва гарады ўзніклі ў выніку каланізацыі краю масавым сельскім насельніцтвам. Наваградак з самага пачатку свайго існавання быў акружаны сельскімі паселішчамі, якія хутка склалі яго воласць.

Узвядзенне абарончых збудаванняў у Наваградку, Ваўкавыску, Гародні ў XI ст. сведчыць аб з'яўленні княжацкай улады ў гэтых гарадах. Узнікненне Гародні на высокім беразе Нёмана на граніцы з яцвягамі і Польшчай залежала выключна ад княжацкай улады. Горад быў прызначаны для ваенных мэт. На пачатку XII ст. Гародня становіцца стольным горадам *Гарадзенскага княства*. Па сутнасці, гэта быў горад-дзяржава.

Першае паведамленне летапісаў аб гарадзенскіх князях адносіцца да 1116 г. Гарадзенскі князь *Усеваладка* ўдзельнічаў у нападзенні на Полацкую зямлю, якое арганізаваў кіеўскі князь Мсціслаў у 1127 г. У 1132 г. Усевалад Давыдавіч (Усеваладка) прымаў удзел у паходзе Мсціслава на Літву разам з іншымі князямі. Гарадзенскія князі *Усеваладкавічы* двойчы ўдзельнічалі са сваімі дружкамі ў паходах кіеўскіх князёў на качэўнікаў-полаўцаў. Гэта было ў 1170, 1184 гг.

Наяўнасць радаводу гарадзенскіх князёў *Усеваладкавічаў* сведчыць аб устойлівасці дзяржаўнай

арганізацыі, якая склалася ў Гарадзенскім княстве. Князь Мсціслаў Усеваладкавіч княжыў тут звыш са-рака гадоў.

Цэнтрамі асобных княстваў у XIII ст. з'яўляліся *Наваградка, Ваўкавыск, Слонім*. Значнасць гэтых гарадоў падкрэсліваецца тым, што ў іх існавалі мураваныя культавыя пабудовы. Гародня па іх колькасці стаіць на другім месцы пасля Полацка з усіх старажытных гарадоў Беларусі XII ст.

Сярод жыхароў Наваградка ўсё больш праяўлялася сацыяльная дыферэнцыяцыя. Вылучаўся *гарадскі патрыцыят* — вышэйшы, найбольш багаты слой у горадзе.

У 1228 г. жыхары Наваградка «новгородци» (так у летапісе) прынялі ўдзел у канфлікце пінскага і кіеўскага князёў з галіцка-валынскім князем Данілам Раманавічам. Кіеўскі князь заступіўся за пінскага і сабраў супраць Данілы войска, у якое ўвайшлі разам з пінянамі і тураўцамі жыхары Наваградка.

Пры археалагічных раскопках гарадоў Беларускага Панямоння ўстаноўлена шмат фактаў іх бурнага гаспадарчага і культурнага развіцця ў XII—XIII стст. Мясцовыя рамеснікі забяспечвалі попыт на зброю. Унікальны комплекс узбраення беларускага рыцара XIII ст. з Гародні быў знойдзены ў абрыве берага Нёмана недалёка ад Старога замка. У гэты набор узбраення і рыштунку сярэдневяковага вершніка ўваходзяць: меч, баявая сякера, наканечнік дзіды, наканечнік дроціка, шлем, фрагмент кальчугі, шпоры, цуглі, стрэмя.

У дзядзінцы Наваградка выяўлены рэшткі ўзбраення коннага воіна пачатку XIII ст. Сярод іх захаваліся 15 наканечнікаў баявых стрэл, цуглі і шмат дэталей ад засцерагальнага ўзбраення.

Гараджанін Беларускага Панямоння быў не толькі пешы воін, але і коннік, закаваны ў браню, што пераканаўча даказваюць матэрыялы археалагічных даследаванняў.

У Верхнім Панямонні дзяржаўнасць узнікла разам з рассяленнем усходніх славян, амаль адначасова з яе ўсталяваннем у Полацкай і Тураўскай землях.

Пераддзяржаўны перыяд у лета-літоўцаў. Рымскі гісторык Тацыт на рубяжы I—II стст. н. э. паве-

дамляў пра плямёны «эсціяў». Яны мелі мала жалезных вырабаў, займаліся земляробствам, збіралі на марскім узбярэжжы бурштын і дастаўлялі яго купцам за невялікую плату. Плямёны балтаў былі вядомы антычнаму свету пад назвай «эсціі».

Археалагічныя даследаванні пацвердзілі, што ў III—II стст. да н. э. балцкія плямёны на тэрыторыі Летувы (сучасная Літва) карысталіся пераважна касцянымі і каменнымі прыладамі працы. На пачатку I тысячагоддзя н. э. у культуры і побыце насельніцтва Усходняй Прыбалтыкі адбыліся істотныя змены. Яно засвоіла спосабы здабычы і апрацоўкі жалеза, вырабу жалезных прылад працы.

У другой палове I тысячагоддзя на тэрыторыі Летувы і суседніх раёнаў Латвіі склалася восем асобных лета-літоўскіх саюзаў плямён.

У сярэднія вякі паўднёва-ўсходнія плямёны лета-літоўцаў называлі *аукштайтамі*. Многія этнічныя і культурныя рысы аукштайтаў маюць пэўнае падабенства да беларускіх племянных аб'яднанняў, асабліва крывічоў. У паўночна-заходняй частцы Летувы жылі *жэмайты*, ці *жамойць* (паводле стараславянскіх крыніц «жмудзь»).

У лета-літоўскіх саюзаў плямён да канца XIII ст. былі распаўсюджаны абшчынныя *замкі-сховішчы*, вакол якіх групаваліся паселішчы земляробаў — членаў абшчыны пры замку. У замку-сховішчы пастаянных жыхароў не было. Такія сховішчы з'яўляліся пунктамі абароны ў час ваеннай небяспекі. Абшчыннікі сяліліся невялікімі паселішчамі на ўсёй тэрыторыі замкавай акругі і ўтваралі так званую «*абшчыну-поле*».

У абшчынах адбываўся працэс паступовага падзелу сям'яў на багатыя, якія імкнуліся заняць пануючае становішча, і бедныя, якія трапілі ў залежнае становішча. Асноўную масу насельніцтва складалі свабодныя земляробы. У пісьмовых крыніцах простыя земляробы называюцца «людзьмі» ў адрозненне ад «нобіляў» — «добрых» (багатых) і знатных.

Акрамя замкаў-сховішчаў, існавалі «*замкі з каралямі*». Такія драўляныя замкі з магутнымі землянымі валамі вышыняй да 8—9 м з'яўляліся рэзідэнцыямі правадыроў («каралёў») дружын. «Каралі» і «князі», якія абапіраліся на знаць і дружы-

ну, выконвалі некаторыя дзяржаўныя функцыі. Уладальнік замка валодаў багаццямі па спадчыне. Ён належаў да племянной арыстакратыі (старасты, племянныя правадыры). Князем становіўся той, хто быў больш славы, меў больш паплечнікаў, якія складалі яго ваенную дружыну.

Суседская абшчына-поле мела свайго старасту. Яе члены збіраліся на *веча* для абмеркавання розных пытанняў — судовых, гаспадарчых, палітычных. У час княжацкага палюддзя для збору даніны абшчыннікі забяспечвалі князя і асоб, якія яго суправаджалі, начлегам, падводамі, харчамі. Князь вырашаў спрэчкі паміж абшчыннікамі, ажыццяўляў судовыя функцыі.

Лета-літоўскія саюзы плямён у XI—XII стст. на тэрыторыі сучаснай Летувы знаходзіліся на пераддзяржаўнай стады свайго развіцця. У тагачасным грамадстве гэта быў апошні перыяд ваеннай дэмакратыі з элементамі патрыярхальнага рабства і зародкамі феадальных адносін.

У аналах (летапісах) нямецкага горада Кведлінбурга пад 1009 г. упершыню названа Літва. У «Аповесці мінулых часоў», дзе гаворыцца без вызначэння дат пра рассяленне славянскіх плямён, летапісец пералічвае таксама неславянскія плямёны, якія выплачваюць даніну Русі. Сярод іх названа Літва. Пра Літву яшчэ раз каротка паведамляецца пад 1040 г. Кіеўскі князь Яраслаў Мудры зрабіў спачатку паход на яцвягаў, а праз два гады «Ярослав иде на Литву».

Тэрмін «Літва» ў XII—XIII стст. ужываўся ў двух асноўных сэнсах. Так называлася раннесярэднявекавая зямля. Яе пачатковае месца размяшчэння дакладна не вызначана. У этнічным сэнсе Літвой называлі групу плямён лета-літоўскага, а, магчыма, часткова і ўсходнеславянскага паходжання.

Полацкія і менскія князі неаднаразова выкарыстоўвалі суседнія плямёны Літвы ў міжусобнай барацьбе. Менскі князь Валадар Глебавіч, унук Усяслава Полацкага, у 1162 г. разбіў свайго праціўніка Рагвалода з дапамогай атрадаў Літвы.

У 1180 г. Усяслаў Васількавіч, які вярнуўся на полацкі трон, з «літвой» і «лівамі» прыйшоў да Друцка, каб удзельнічаць у асадзе горада. У

XII ст. не самі літоўцы прыходзілі ў Полацкую зямлю, а іх прыводзілі сюды менскія і полацкія князі.

Становішча змянілася ў XIII ст. Праходзячы бесперашкодна праз тэрыторыю Полацкай зямлі, літоўцы ўзмацнілі набегі на Пскоўскую, Наўгародскую (у басейне ракі Волхаў), Смаленскую землі.

У 1245 г. князь Аляксандр Неўскі наведаў Віцебск. Ён ехаў з невялікай дружынай і каля горада Полацкай зямлі Усвятэ сустрэў літоўцаў, якіх перамог («тех изби»). Такія факты сведчаць аб узросшай актыўнасці літоўскіх атрадаў, ваенным аслабленні Полацка і ўлады полацкіх князёў, якія ўжо не былі ў стане кантраляваць дзейнасць Літвы на тэрыторыі самой Полацкай зямлі.

Барацьба князёў за Панямонне. На паўднёвым захадзе Усходняй Еўропы ў другой палове XII ст. узвысіліся Галіцкае і Валынскае княствы. У канцы XII ст. валынскі князь *Раман Мсціславіч* авалодаў Галічам і аб'яднаў пад сваёй уладай Галіцкую і Валынскую землі. У Галіцка-Валынскім княстве вялікім уплывам карысталіся баяры. Князь Раман, абпіраючыся на дружыну і гараджан, здолеў падпарадкаваць сваёй уладзе непакорлівых, свавольных баяр. Ён заняў Кіеў і прыняў тытул вялікага князя кіеўскага.

У валоданні Рамана была вялікая частка ўсходнеславянскіх зямель. Па плошчы яна была роўнай Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрыха Барбаросы. Раман Мсціславіч загінуў у 1205 г. у бітве з палякамі.

Улада ў дзяржаве аказалася ў руках удзельных князёў і баяр. У час міжусобнай барацьбы яны заклікалі на дапамогу іншаземныя войскі. Пры падтрымцы каталіцкай царквы венгерскія і польскія дружыны ўварваліся на тэрыторыю княства і занялі многія гарады і воласці.

Звыш сарака гадоў працягваліся ў Паўднёва-Заходняй Русі феадальныя войны. У іх умешваліся іншаземныя войскі. На барацьбу супраць захопнікаў узнімаліся ваенныя апалчэнні гарадоў. Падтрымка гараджан была патрэбна князю *Данілу Раманавічу*. Феадальная вайна ў Паўднёва-Заходняй Русі ў першай палове XIII ст. набыла міжнароднае значэнне і закранула Венгрыю, Польшчу,

Літву, крыжацкі ордэн і нават Аўстрыю. Толькі ў 1234 г. Даніла Раманавіч канчаткова зацвердзіўся на троне ў Галіцка-Валынскім княстве.

У пачатку XIII ст. пасля смерці Рамана Мсціславіча набегі Літвы часта непакоілі Паўднёва-Заходнюю Русь. У 1219 г. быў заключаны дагавор паміж групай літоўскіх і жэмайцкіх князёў і галіцка-валынскімі князямі. Набегі Літвы спыніліся. Літва і Жэмайція прапанавалі мір таму, што ў гэтым годзе дацкі кароль рушыў у вялікі паход на Эстонію і пагражаў Літве.

Пры заключэнні дагавора прысутнічалі пяць літоўскіх «старшых» князёў і сярод іх чацвёртым названы *Міндоўг*. У 20—30-я гг. XIII ст. лета-літоўцы падзяляліся на некалькі этнічна роднасных плямён на чале з племяннымі князямі. Міндоўг здолеў выйсці на першае месца ва ўзніклым агульнапалітычным раннесярэднявковым саюзе-канфедэрацыі. Адных сваіх сапернікаў ён забіў, другіх выгнаў з бацькаўшчыны і пачаў княжыць адзін, як сказана ў летапісе «ва ўсёй зямлі Літоўскай».

Шмат пра што гаворыць кароткае паведамленне Іпацьеўскага летапісу пад 1237 г. Выбіўшы крыжакоў з падляшскага горада Драгічына над Бугам, «Даніл же возведе на Кондрата Литву Мендога Изяслава Ногородьского». Тут гаворыцца, што Літва ці яе частка належыць Міндоўгу. Наваградскі князь *Ізяслаў* дзейнічаў у цеснай сувязі з Міндоўгам. Ізяслаў і Міндоўг выступаюць як саюзнікі галіцка-валынскага князя Данілы супраць мазавецкага князя Конрада.

Аднак у Міндоўга было шмат ворагаў у самой Літве. У выніку міжусобнай барацьбы ён вымушаны быў уцячы ў суседні Наваград, дзе Міндоўг стаў княжыць са згоды яго жыхароў, ці вечавога сходу гараджан, як гэта нярэдка здаралася ў тыя часы. Затым Міндоўг далучыў шэраг зямель Панямоння да Наваградка. Верхняе Панямонне становіцца ядром збірання асобных беларускіх зямель у адзіную *беларуска-літоўскую дзяржаву*. За гэтай дзяржавай замацавалася назва Літва.

У дзеяннях Міндоўга галіцка-валынскі князь Даніла ўгледзеў парушэнне дагавора 1219 г. Даніла Галіцкі добра разумее, што Міндоўг робіцца не-

беспечным канкурэнтам у барацьбе за беларускія землі.

У канцы 40-х гг. XIII ст. супраць Міндоўга склалася магутная кааліцыя. У ёй удзельнічалі галіцка-валынскія князі Даніла і Васілька, пляменнік Міндоўга Таўцівіл, жамойцкі князь Вікінт, яцвяжскі князь і Лівонскі ордэн.

У летапісе пад 1252 г. (паводле іншых звестак у 1249 г.) гаворыцца, што войска галіцка-валынскіх князёў Данілы і Васількі Раманавічаў уварвалася на тэрыторыю Наваградскай зямлі, якая была пад уладай Міндоўга. Напрамак паходу пацвярджае, што ў той час Міндоўг кантраляваў усё Верхняе Панямонне. Гэта тэрыторыя ўяўляла галоўны інтарэс для Данілы Галіцкага. Даніла накіраваў брата на Ваўкавыск, сына на Слонім, а сам пайшоў да горада Здзітава (цяпер у Бярозаўскім раёне). Князі захапілі гарады. Аднак да Наваградка войска дайсці не здолела і хутка вярнулася дадому.

Праз некаторы час вайна ўзнавілася. Даніла Галіцкі спустошыў «усю зямлю Наваградскую». Быў захоплены горад Гародня. Даніла і Васілька накіравалі пешых воінаў і коннікаў у землі і гарады, якія былі ў падпарадкаванні Міндоўга, і разбурылі іх.

Міндоўг вымушаны быў зрабіць прапанову аб заключэнні міру з Данілам Галіцкім. У гэты час вялікае мангола-татарскае войска на чале з военачальнікам Курэмсам з'явілася на поўдні Валыні. Таму Даніла лёгка згадзіўся на тыя ўмовы, якія прапанаваў яму старэйшы сын Міндоўга *Войшалк*. Паводле іх Міндоўг заставаўся вярхоўным правіцелем Наваградскай зямлі. Але валодаць ёй павінен быў на правах васала Міндоўга сын Данілы князь Раман Данілавіч. Мір быў замацаваны ў 1254 г. шлюбам Шварна — трэцяга сына Данілы з дачкой Міндоўга.

Праз некалькі гадоў князі Войшалк і Таўцівіл схапілі і забілі Рамана Данілавіча. Тады яго бацька Даніла Галіцкі ўзяў Ваўкавыск і захапіў у палон ваўкавыскага князя Глеба. Іншыя гарады Верхняга Панямоння яму падпарадкаваць не ўдалося. У Наваградку пачаў княжыць Войшалк.

У 1263 г. Міндоўг стаў ахвярай змовы варожых яму літоўскіх князёў. Нядоўга вялікім князем быў

Трайнат. Затым велікакняжацкі трон у беларуска-літоўскай дзяржаве заняў сын Міндоўга Войшалк. У 1267 г. ён нечакана перадаў княжанне галіцкаму князю Шварну Данілавічу, зяцю Міндоўга. Шварн Данілавіч памёр каля 1270 г. У яго не было дзяцей. Пры новым князю-язычніку Трайдэну землі Верхняга Панямоння зноў перайшлі пад уладу Літвы. Спробы галіцкага князя Льва Данілавіча вярнуць страчаную тэрыторыю з дапамогай татараў поспеху не мелі. Барацьба галіцка-валынскіх князёў за Верхняе Панямонне з Вялікім княствам Літоўскім закончылася іх паражэннем. Пры пераемніках Льва Данілавіча вызначылася паступовае падзенне магутнасці галіцка-валынскіх князёў. Адначасова ўзмацнялася імкненне галіцкага баярства да больш цесных сувязей з суседнім Польскім каралеўствам.

Прычыны ўзнікнення беларуска-літоўскай дзяржавы: параўнанне з развіццём дзяржаўнасці ў народаў Заходняй Еўропы. Давайце высветлім, што было агульнае ў працэсе ўтварэння адзіных, ці цэнтралізаваных, дзяржаў у Заходняй Еўропе ў XII — XIII стст. і на тэрыторыі Летувы і Беларусі? Якія былі адрозненні і чым яны выкліканы?

У Францыі развіццё дзяржавы ў XI — XIII стст. прайшло шэраг этапаў. Спачатку была пераадолена феадальная раздробленасць у паўночнай частцы краіны. На базе развіцця гарадоў і ўзмацнення эканамічных сувязей паміж асобнымі абласцямі ўмацоўвалася ў гэтых раёнах каралеўская ўлада. *Парыж*, які ператвараўся ў буйны гандлёва-рамесніцкі і палітычны цэнтр, стаў сталіцай Францыі.

Збіранне вакол каралеўскага дамена (сукупнасці спадчынных зямельных уладанняў караля) буйных феадальных уладанняў затрымлівалася барацьбой з англійскай каралеўскай дынастыяй *Плантагенетаў*. Нарэшце паўночная частка Францыі была трывала аб'яднана вакол Парыжа і цэнтральнай улады. Частка паўднёвых абласцей была далучана да ўладанняў *Капетынгаў* у выніку заваявання ў першай палове XIII ст.

Англія ў 1066 г. была заваявана герцагам Нармандыі Вільгельмам, які прыйшоў з тэрыторыі Францыі. Ён захапіў *Лондан* і стаў англійскім каралём пад іменем *Вільгельма Заваявальніка*. Нар-

мандскае заваяванне паклала пачатак узмацненню ў Англіі каралеўскай улады. Вільгельма падтрымлівалі гараджане. Палітычнае аб'яднанне краіны, барацьба з рабаўніцтвам на дарогах садзейнічалі развіццю гандлю, рамяства, росту гарадоў. Умацаванне цэнтральнай улады ў Англіі працягвалася ў XII — XIII стст.

У Германіі эканамічны пад'ём краіны ў XII — XIII стст. не прывёў да ўтварэння адзінага эканамічнага цэнтра, нахшталт Парыжа ці Лондана. Тут назіралася абласная цэнтралізацыя сістэмы «тэрытарыяльных княстваў», г. зн. кампактных тэрыторый, у межах якіх іх валадары мелі адносна цэнтралізаваную палітычную ўладу. Значная ўлада тэрытарыяльных князёў была характэрнай рысай палітычнага жыцця Германіі.

У кожнай з трох краін — Францыі, Англіі, Германіі назіраліся свае асаблівасці развіцця дзяржаўнасці ў сярэднявеччы. Агульным было тое, што ў XII — XIII стст. ва ўсіх гэтых дзяржавах існавалі развітыя феадальныя адносіны і шмат гарадоў.

Мы ўжо ведаем, што ў канцы X — XI стст. у Верхнім Панямонні адбываўся працэс станаўлення ўсходнеславянскіх гарадоў *Наваградка, Ваўкавыска, Гародні, Слоніма, Здзітава, Турыйска*. У XII — XIII стст. назіраецца іх сапраўдны росквіт. Гарады становяцца цэнтрамі асобных княстваў.

Існаванне старабеларускіх гарадоў у Панямонні — важная ўмова ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы ў сярэдзіне XIII ст. Росквіт сярэдневяковых гарадоў з'яўляецца паказчыкам высокага для таго часу эканамічнага развіцця грамадства, у якім яны фарміраваліся. Гэта была агульная рыса развіцця дзяржаўнасці ў народаў Заходняй Еўропы і ў насельніцтва старажытных зямель Беларусі. У балцкіх (лета-літоўскіх) племянных аб'яднанняў на тэрыторыі сучаснай Летувы нават у пачатку XIII ст. не існавала сапраўдных гарадоў — цэнтраў гандлю, рамяства, распаўсюджання пісьменнасці і хрысціянскай культуры.

Міндоўг у 1253 г. каранаваўся і прыняў тытул караля ў сваёй рэзідэнцыі Наваградку. *Наваградка* з усходнеславянскім насельніцтвам і культурай быў першай сталіцай адносна адзінай беларуска-літоўскай дзяржавы.

Аб'яднанне беларускіх і літоўскіх зямель у адну дзяржаву — вынік сацыяльна-эканамічных з'яў, якія адбываліся ў гэтых землях. Мы ўжо ведаем, што эканамічныя прычыны абумовілі ўтварэнне цэнтралізаванай дзяржавы ў Францыі ў XII — XIII стст. Аднак асаблівасцю ўтварэння беларуска-літоўскай краіны была перавага палітычных прычын над эканамічнымі. Неабходнасць барацьбы са знешняй небяспекай значна паскорыла і зрабіла неабходным аб'яднанне літоўцаў і беларусаў у адной дзяржаве, якая з'явілася асновай *Вялікага княства Літоўскага*. Небяспека зыходзіла з захаду ад нямецкіх феадалаў і з усходу ад мангола-татарскай навалы.

Дасягнуты ўзровень сацыяльнага і палітычнага развіцця ўсходнеславянскіх зямель у Верхнім Панямонні стаў падмуркам дзяржаваўтваральных працэсаў, якія абумовілі ўзнікненне беларуска-літоўскай дзяржавы.

Агульны ход гістарычных падзей у другой палове XIII ст. пацвердзіў унутраную стабільнасць гэтай дзяржавы, дзе вярхоўная ўлада мела апору ў беларускім і літоўскім баярстве, у народных апалчэннях беларускіх гарадоў.

Пытанні і заданні

1. Прывядзіце доказы, што ў Верхнім (Беларускім) Панямонні дзяржаўнасць узнікла разам з рассяленнем усходніх славян амаль адначасова з яе ўсталяваннем у Полацкай і Тураўскай землях. 2. У якім сэнсе ўжываўся тэрмін «Літва» ў XII — XIII стст.? 3. Вызначце асноўныя моманты барацьбы паміж галіцка-валынскімі і літоўскімі князямі за Верхняе Панямонне. 4. Назавіце прычыны аб'яднання беларуска-літоўскіх зямель у адзіную дзяржаву. 5. Для тых, хто асабліва цікавіцца гісторыяй. Знайдзіце ў энцыклапедыі «Археалогія і нумізматыка Беларусі» (1993 г.) артыкул «Літва», прачытайце яго і адкажыце, якія існуюць меркаванні аб паходжанні гэтага тэрміна. 6. Знайдзіце ў кнізе М. В. Доўнар-Запольскага «Гісторыя Беларусі» (1994 г.) параграф «Міндоўг і ўтварэнне дзяржавы», пазнаёмцеся з ім і адкажыце, чаму Міндоўг часта абапіраўся на падтрымку Лівонскага ордэна, з якім вялікім князем літоўскім потым даводзілася весці зацятую барацьбу.

ВЫНІКОВАЕ ПАДАГУЛЬНЕННЕ

У ДАТАХ І ПАДЗЕЯХ

2,6 млн гадоў на- зад	З'яўленне найстаражытнейшых людзей (ар- хантрапаў) ва Усходняй Афрыцы.
1 млн гадоў назад	Пранікненне людзей у Міжземнамор'е.
100—35 тыс. гадоў назад	З'яўленне чалавека на тэрыторыі Беларусі.
40—35 тыс. гадоў назад	Фарміраванне ранняй родавай абшчыны.
26—23 тыс. гадоў назад	Стаянкі людзей верхняга палеаліту каля в. Юравічы і Бердыж на Гомельшчыне.
IX—V тысячагод- дзі да н. э.	Эпоха мезаліту (сярэдні каменны век).
Канец V—III ты- сячагоддзе да н. э.	Эпоха неаліту (новы каменны век) на Бе- ларусі.
IV тысячагоддзе да н. э.	Утварэнне найстаражытнейшых у свеце дзяржаў на Усходзе.
Канец III — пача- так I тысячагоддзя да н. э.	Эпоха бронзы на Беларусі.
2300—1800 гг. да н. э.	Рассяленне плямён «шнуравікоў», ці інда- еўрапейцаў у Еўропе.
IX—VII стст. да н. э.	Пачатак здабычы і апрацоўкі жалеза боль- шасцю плямён Еўропы і Азіі.
VII—VI стст. да н. э.	Пачатак жалезнага веку на поўдні Бела- русі.
VII ст. да н. э.— IV ст. н. э.	Балцкія плямёны культуры штрыхаванай керамікі на тэрыторыі сярэдняй Беларусі і ўсходняй Летувы (Літвы).
II ст. да н. э.— II ст. н. э.	Зарубінецкая археалагічная культура.
III—V стст. н. э.	Распаўсюджанне плямён кіеўскай археала- гічнай культуры.
IV—VI стст. н. э.	Перасяленне германскіх, славянскіх, сар- мацкіх і іншых плямён у Еўропе.
476 г.	Падзенне Заходняй Рымскай імперыі.
V—VI стст.	Пачатак гісторыі сярэдніх вякоў.

532—537 гг.	У Канстанцінополі пабудаваны Сафійскі сабор.
VI—VIII стст.	Падзел славян на тры групы: заходніх, паўднёвых, усходніх.
V—VI стст.	З'яўленне на поўдні Беларусі помнікаў славянскай культуры.
VI—VIII стст.	Рассяленне славян сярод балтаў у Верхнім Падняпроўі.
Канец V ст.— 843 г.	Раннефеадальная Франкская дзяржава ў Заходняй і часткова Цэнтральнай Еўропе.
Канец VI—VII ст.	Засяленне славянамі Балканскага паўвострава.
VIII—IX стст.	Славянізацыя балтаў на Беларусі — пачатак беларускага этнасу.
VIII—X стст.	Аб'яднанні ўсходніх славян (на тэрыторыі Беларусі крывічы-палачане, дрыгавічы, радзімічы).
862 г.	Першыя летапісныя звесткі пра Полацк і яго воласць. Пачатак беларускай дзяржаўнасці.
863 г.	Стварэнне Кірылам і Мяфодзіем славянскай азбукі.
Канец IX ст.	Утварэнне Кіеўскай Русі.
Канец IX — пачатак X ст.	Утварэнне Чэшскай дзяржавы.
960 г.	Узнікненне Польскай дзяржавы (з 1025 г. Польскае каралеўства).
980 г.	Летапіснае паведамленне пра самастойныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі — Полацкае і Тураўскае княствы.
988 г.	Прыняцце хрысціянства ў Кіеве.
Канец X ст.	Заснаванне Наваградка ў Верхнім Панямонні.
992 г.	Утварэнне епархіі ў Полацку.
1005 г.	Заснаванне Тураўскай епархіі.
1009 г.	Першае ўпамінанне Літвы ў заходніх крыніцах.
1017, 1019 гг.	Першыя летапісныя звесткі пра Берасце.
1019—1054 гг.	Княжанне Яраслава Мудрага ў Кіеве (пры ім была састаўлена «Руская Праўда»).
1037 г.	Будаўніцтва ў Кіеве Сафійскага сабора.
Сярэдзіна XI ст.	Будаўніцтва Сафійскага сабора ў Ноўгарадзе (на Волхаве).
1044—1101 гг.	Княжанне ў Полацку Усяслава Брачыслававіча (Чарадзея).

1067 г. XI—XII стст.	Першае ўпамінанне ў летапісах аб Менску. З'яўленне раманскага стылю ў будаўніцтве і мастацтве.
Каля 1104— 1167 г.	Жыццё і дзейнасць Ефрасінні Полацкай, ігуменні манастыра св. Спаса ў Полацку.
Пачатак XII ст.	Утварэнне Гарадзенскага княства.
1-я палова XII ст.	Заснаванне ў Бельчыцах, каля Полацка, Барысаглебскага манастыра.
1-я палова XII ст.	Вылучэнне Менскага, Друцкага, Ізяслаўскага, Лагойскага ўдзельных княстваў Полацкай зямлі.
1127 г.	Паход кіеўскага князя Мсціслава Уладзіміравіча на Полацкую зямлю.
Каля 1130— 1182 г.	Жыццё і творчасць Кірылы Тураўскага, епіскапа, пісьменніка, прамоўцы.
1150-я гг.	Будаўніцтва ў Полацку Спаскага храма (заказчыца Ефрасіння).
Сярэдзіна XII ст. 1158—1162 гг.	З'яўленне ў Францыі гатычнага стылю. Княжанне ў Тураве Юрыя Уладзіміравіча — прадстаўніка мясцовай княжацкай дынастыі.
1161 г.	Стварэнне крыжа Ефрасінні Полацкай майстрам-ювелірам Лазарам Богшам.
1203—1216 гг.	Барацьба палачан супраць агрэсіі нямецкіх феодалаў.
1229 г.	Гандлёвы дагавор Смаленска, Полацка і Віцебска з Рыгай і Готландам («Смаленская гандлёвая праўда»).
1230-я гг.	Заснаванне Міндоўгам беларуска-літоўскай дзяржавы — асновы ВКЛ.
1230-я—1263 гг.	Княжанне Міндоўга ў беларуска-літоўскай дзяржаве.
1237 г.	Аб'яднанне ордэна Мечаносцаў з Тэўтонскім ордэнам — заснаванне Лівонскага ордэна.
1237—1238 гг.	Паход Батыя на Русь. Пачатак мангола-татарскага нашэсця.
1242 г.	Перамога войск наўгародскага князя Аляксандра Неўскага над нямецкімі крыжакамі на Чудскім возеры.
1253 г.	Вялікі князь Міндоўг прыняў тытул караля (каранаваўся ў сваёй рэзідэнцыі — Наваградку).
1270—1282 гг.	Княжанне ў Вялікім княстве Літоўскім Трайдэна.

ЛІТАРАТУРА ДЛЯ ПАЗАКЛАСНАГА ЧЫТАННЯ

Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.

Арлоў У. А. Ефрасіння Полацкая.— Мн., 1992.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя.— Мн., 1993.

Белорусская археология. Достижения археологов за годы советской власти.— Мн., 1987.

Гісторыя Беларусі. Кароткі нарыс: Вучэбны дапаможнік для вайскоўцаў Узброеных сіл Рэспублікі Беларусь: У 5 ч. Ч. 1.— Мн., 1993.

Горемыкина В. И. История первобытного общества.— Мн., 1973.

Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі.— Мн., 1994.

Дучыц Л. У. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў.— Мн., 1993.

Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь.— Мн., 1990.

Загорульский Э. М. Древняя история Белоруссии.— Мн., 1977.

Краўцэвіч Алесь. Тэўтонскі ордэн: Ад Іерусаліма да Грунвальда.— Мн., 1993.

Лысенко П. Ф. Открытие Берестя.— Мн., 1989.

Мельников А. А. Путь непечален: Исторические свидетельства о святости Белой Руси.— Мн., 1992.

Насевіч Вячаслаў. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы.— Мн., 1993.

100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі / Уклад. І. Саверчанка, Зм. Санько.— Мн., 1993.

Цярохін Станіслаў. Перунова цяпельца: Эсэ, ці некалькі згадак з гісторыі нашага народа.— Мн., 1993.

Чарняўскі Міхаіл. З глыбінь тысячагоддзяў.— Мн., 1978.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 5 т.— Мн., 1993. Т. 3.

З М Е С Т

Прадмова	3
--------------------	---

Першабытнаабшчынны лад, яго разлажэнне і зараджэнне феадальных адносін

Раздзел I. Гаспадарка і грамадскі лад першабытных плямён

§ 1. Каменны і бронзавыя вякі	4
§ 2. Старажытнае грамадства	12

Раздзел II. Гістарычныя карані еўрапейскіх народаў.

Першыя раннесярэдневяковыя дзяржавы

§ 3. Плямёны жалезнага веку	21
§ 4. «Вялікае перасяленне народаў». Славяне і балты	26
§ 5. Утварэнне сярэдневяковых дзяржаў	31
§ 6. Дзяржаўнасць ва ўсходніх славян	34
§ 7. Дзяржаўнасць на беларускіх землях	39

Раздзел III. Шляхі развіцця феадальных адносін

§ 8. Сацыяльна-эканамічнае жыццё	46
§ 9. Узнікненне і рост сярэдневяковых гарадоў	55

Раздзел IV. Рэлігія і культура

§ 10. З'яўленне і распаўсюджанне хрысціянства	61
§ 11. Узаемадзеянні культур Заходняй Еўропы, Візантыі і славянскіх краін (IX—XIII стст.)	68
§ 12. Культурна-гістарычныя сувязі Кіеўскай Русі (да 40-х гг. XIII ст.)	75
§ 13. Культура беларускіх зямель сярод культуры іншых народаў і краін (X—XIII стст.)	82

Раздзел V. Утварэнне беларуска-літоўскай дзяржавы. Узаемаадносіны з суседнімі краінамі і народамі ў XIII ст.

§ 14. Знешнепалітычная сітуацыя напярэдадні ўзнікнення беларуска-літоўскай дзяржавы	91
§ 15. Прычыны і шляхі ўзнікнення беларуска-літоўскай дзяржавы	97
<i>Выніковае падагульненне ў датах і падзеях</i>	<i>107</i>
<i>Літаратура для пазакласнага чытання</i>	<i>110</i>

Вучэбнае выданне
ШТЫХАЎ Георгій Васільевіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ
ад старажытных часоў
да канца XIII ст.

Вучэбны дапаможнік
для вучняў 10 класа

У 2 кнігах

Кніга 1

Загадчык рэдакцыі М. А. Нікітка. Рэдактар Л. А. Цімафеева.
Мастацкі рэдактар Л. А. Дашкевіч. Тэхнічны рэдактар
М. І. Чаплавоцкая. Карэктар Р. С. Ахрэмчык.

Здадзена ў набор 31.03.94. Падпісана ў друк 16.05.94. Фармат 84×108^{1/32}.
Папера тып. № 1. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 5,88.
Умоўн. фарба-адбіт. 6,09. Ул.-выд. арк. 5,73. Тыраж 138 500 экз. Заказ 346.
Выдавецтва «Народная асвета» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі
Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 4. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220013, Мінск, праспект
Ф. Скарыны, 79.

